

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України на правознавства

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис)

(прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

ОБРАЗ «ВОРОГА НАРОДУ»: МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ В УМОВАХ
ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр. В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота студента
Групи ІІМ-14
Ступінь вищої освіти: магістр.
Спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія).
Сазонова Михайла Михайловича
Керівник: д.і.н., професор,
Романець Наталя Радомирівна

Оцінка:

Національна шкала: _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

(підпис)

(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Структура та особливості джерельної бази.....	17
1.3. Методологія дослідження.....	21
Висновки до 1 розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ «ВОРОГА НАРОДУ».....	28
2.1. Формування образу «ворога народу» загальносоюзною пресою.....	28
2.2. Образ «ворога народу» у висвітленні регіональної преси.....	39
Висновки до 2 розділу.....	47
РОЗДІЛ 3. ПОКАЗОВІ ПРОЦЕСИ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗПАЛЮВАННЯ «КЛАСОВОЇ НЕНАВИСТІ».....	49
3.1. «Московські процеси» як індикатор загальносоюзного пропагандистського курсу.....	49
3.2. Роль районних судових процесів у розпалюванні «класової ненависті».....	61
Висновки до 3 розділу.....	74
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна епоха багатьма філософами та істориками називається «інформаційною ерою». Головною цінністю, можна сказати, товаром, стає інформація, яка оточує людину всюди.

В умовах гібридної збройної агресії та інформаційної війни надзвичайно важливим є вивчення досвіду пропагандистської роботи та методів її здійснення. Аналіз образів, прийомів пропаганди, її структури та вміння її розпізнавати дозволяє протистояти впливам влади та формувати свою власну, неупереджену думку.

Те саме стосується і подій, що вже стали історією, одними із найсуперечливіших та дискусійних з яких, є питання репресивної політики радянської, а точніше, сталінської влади. Апогеєм цієї політики цілком логічно визнано 1937–1938 рр., які увійшли у світову та вітчизняну історіографію під назвою «Великий терор». Причому репресивна політика – це не лише фізичне знищення людей, а цілий комплекс заходів, спрямованих на утвердження сталінської диктатури у СРСР.

Вивчення питань взаємодії влади та суспільства у радянський період дає можливість зрозуміти те, яким чином відбувалося формування «радянської людини», з якою ми досі зустрічаємося у повсякденному житті. Чому мільйони людей захоплюються особою Сталіна, і ці ж мільйони його проклинають? Мало було фізично знищити мільйони людей, але все це потрібно було і пояснити, причому так, щоб народ не лише повірив, але й підтримав фактично масове вбивство.

На нашу думку, це є один із найяскравіших прикладів того, як за допомогою вмілого маніпулювання джерелами інформації можна змусити багатомільйонне населення величезної за своєю територією держави перетворитися на більш-менш однорідну масу з однаковими ідеями, прагненнями, захопленнями і навіть страхами.

Відповідно до цього **метою магістерської роботи** є висвітлення механізмів формування образу «ворога народу» в умовах Великого терору 1937–1938 рр. в Україні.

Поставлена мета передбачає реалізацію наступних **дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми в зарубіжній та вітчизняній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;
- визначити та обґрунтувати теоретико-методологічну базу дослідження;
- з'ясувати роль загальносоюзної преси у формуванні образу «ворога народу»;
- простежити особливості висвітлення образу «ворога народу» у регіональній пресі;
- проаналізувати «Московські процеси» та визначити їхню значимість у загальносоюзному пропагандистському курсі;
- дослідити роль районних судових процесів у розпалюванні «класової ненависті».

Об'єктом дослідження виступає радянська друкована пропаганда 1937–1938 рр. в СРСР та Україні.

Предмет дослідження – образ «ворога народу» в умовах Великого терору в Україні, його формування, розвиток, характерні риси та особливості.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з січня 1937 по листопад 1938 рр. Визначаючи нижню хронологічну межу, ми виходили з того, що у січні 1937 року відбувся т. зв. Другий Московський процес, під час якого визначилися нові пріоритети у пошуку внутрішніх ворогів. До того ж, саме тоді в ВКП (б) почалися масові партійні чистки.

Верхня межа дослідження – листопад 1938 р. – пов'язана із завершенням Великого терору. Відправним моментом для припинення репресивних операцій «стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., яка

заборонила органам НКВС і прокуратури «проведення масових операцій з арештів і виселення» [111, с. 343].

Географічні межі окреслені територією УРСР 1937–1938 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методологічна основа роботи базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Основні методи, що були використані при написанні дослідження базуються на даних принципах. Зокрема були використані загальнонаукові: аналіз, синтез, історичний та логічний; власне історичні методи: джерелознавчі методи, періодизації, порівняльно-історичний; а також групи методів вивчення змісту медіа-комунікацій та джерелознавчого аналізу періодичної преси: історико-типологічний, метод типологічного аналізу; дискурс-аналіз та контент-аналіз.

Наукова новизна результатів магістерської роботи полягає у наступному:

1. На базі матеріалів періодичної преси здійснено аналіз пропагандистських кампаній в Україні протягом доби Великого терору та визначено основні їх напрямки.
2. Висвітлено механізми формування образу «ворога народу» загальносоюзною та місцевою пресою.
3. Досліджено показові процеси в Дніпропетровській області.
4. Показано форми та методи висвітлення відкритих судових процесів як на загальносоюзному, так і місцевому рівні та визначено їхню роль у формуванні пропагандистського курсу партії.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані для аналізу сучасних методів подання інформації у різних ЗМІ. Також отримані результати можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історії України 1920–1930 рр. та викладання спецкурсу з цієї теми або при вивченні механізмів дії тоталітарного радянського режиму.

Апробація результатів дослідження проводилася:

- 23 листопада 2018 року на Міжнародній науково-практичній конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.», м. Хмельницький.
- 20 лютого 2018 року на регіональній науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах», Донецький державний університет управління, м. Маріуполь.
- 10–11 травня 2019 року на VIII-й Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки», Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.
- 24 травня 2019 року на XIV (III) Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Проблеми регіональної історії України», Херсонський державний університет, м. Херсон.

Публікації:

- Показові процеси та радянська пропаганда доби Великого Терору 1937–1938 рр. у висвітленні сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика радянської влади щодо населення Волині та Поділля в першій половині ХХ ст.»*. Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – 2018. – №3. – С. 161–163.
- Газета «Правда» як інструмент партійно-радянської пропаганди в добу Великого терору 1937–1938 рр. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали регіональної науково-практичної конференції*. м. Маріуполь, 20 лютого 2019 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2019. С. 219-225.
- Образ «ворога народу» на сторінках газети «Правда» у добу Великого терору 1937–1938 рр. *Аркасівські читання: історична наука на сучасному етапі розвитку української державності. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10–11 травня 2019 р.)*. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2019. С. 81-83.

- Показові процеси на Дніпропетровщині у висвітленні радянської друкованої пропаганди у добу Великого терору 1937–1938 рр. *Матеріали XIV (III) Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Проблеми регіональної історії України»*. 24 травня 2019 р.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, що складаються з семи підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи складає 91 сторінку, з яких 74 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Увесь масив опрацьованої наукової літератури можна поділити за предметом дослідження та рівнем узагальнення на дві групи. Першу становлять праці зарубіжних та вітчизняних науковців, присвячені подіям Великого терору 1937–1938 рр., в яких висвітлюються його причини, механізми ухвалення репресивних рішень, основні етапи реалізації, наслідки.

Серед досліджень західних істориків, в першу чергу, варто відзначити наукові розвідки видатного радянолога Р. Конквеста. Найвідоміша його праця – «Великий терор: сталінські чистки 30-х рр.» [91] є першим детальним дослідженням сталінської репресивної політики 1937–1938 рр. Варто зазначити, що автор розширює поняття репресій, не обмежуючи їх лише відкритими показовими процесами у Москві. Р. Конквест також намагається встановити загальну кількість жертв сталінської репресивної політики, зазначаючи, що вона навряд чи може бути нижчою, ніж п'ятнадцять мільйонів.

Але перш ніж розглядати сам Великий терор як репресивну акцію, науковець наголошує на тому, що необхідно «розібратися в історії становлення партії, в причинах консолідації її керівництва та росту впливу окремих особистостей ... та особливостях економічної та політичної ситуації тих років» [92, с. 3]. Тобто автор розглядає репресивну політику не просто як певні методи здійснення влади, а як закономірне та логічне явище, що випливає із самої сутності більшовицького режиму.

До сучасних досліджень Великого терору належить праця Н. Неймарка «Геноциди Сталіна» [99]. Головною тезою цієї книги є ототожнення репресій з поняттям геноциду. Проте важливим є й те, що автор не обмежується характеристикою окремих репресивних акцій, трактуючи весь сталінський режим як такий, що «вбивав систематично, а не епізодично». Складовими

сталінської репресивної політики науковець визначає розкуркулення, Голодомор, Великий терор, та депортації етнічних спільнот.

Питання насильницьких методів здійснення державної влади ґрунтовно висвітлює Т. Снайдер. Його праця «Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним» [112] є успішною спробою порівняти дві тоталітарні системи, які існували одночасно: нацистську Німеччину та Радянський Союз, разом з тим, ототожнюючи ці два режими безпосередньо з особами їхніх керівників.

Розглядаючи період Великого терору, автор зосереджує свою увагу на куркульській операції, яка характеризується як метод зміцнення особистої влади Сталіна та «класовий терор» [112, с. 68]. Т. Снайдер вважає, що селянське питання в СРСР набуває національних рис, оскільки це було пов'язано з «набуттям українським селянством національної свідомості».

До висвітлення теми Великого терору зверталися і російські історики. Так, дослідник О. Хлевнюк, що є одним із визнаних авторитетів у російській історіографії, розглядає «велику чистку» як «сталінську відповідь на кризу» [116, с. 55]. Разом з тим, аналізуючи події 1937–1938 рр., він зосереджується в основному на політичних аспектах. О. Хлевнюк зазначає, що на противагу тезі про те, що терор був методом зміцнення тоталітарного режиму, варто розглядати це явище як «реакцію режиму на певні специфічні, властиві даному моменту проблеми». Таким чином, кожна з відомих нам репресивних кампаній має свої «причини та приводи», які визначають її особливості.

Також варто відзначити дослідницю І. Павлову та її монографію «Механізми сталінської влади: становлення та функціонування. 1917–1941» [103]. У цій роботі історичка висвітлює радянську модернізацію 1920–1930-х років з точки зору впливу механізму влади на життя в СРСР. Великий терор вона трактує одночасно і як «логічне завершення операції з побудови соціалізму в СРСР» [103, с. 272], і як продовження «генерального плану ліквідації експлуататорських класів».

Слід зазначити, що в Україні активне дослідження теми Великого терору почалося лише в період перебудови, що було пов'язане як з певним

табуванням цієї проблематики, так і закритістю архівів за радянської доби. Серед сучасних вітчизняних дослідників «генеральної чистки» 1937–1938 рр. потрібно виділити О. Бажана, В. Васильєва, Р. Подкура, Н. Романець, В. Ченцова.

Передусім, варто відзначити науковий доробок В. Васильєва [75-80], який комплексно досліджував питання репресивної політики радянської влади, в тому числі і Великого терору в Україні. Дослідник зосереджує свою увагу на питаннях здійснення державного управління за допомогою репресивного механізму та на економічних наслідках репресій. В той же час мусимо відзначити, що науковець не характеризує соціальні аспекти Великого терору.

Дослідниця Т. Рафальська висвітлює події доби Великого терору в Україні, зосереджуючи свою увагу на ідеологічних основах репресивної політики сталінського керівництва. Історикиня називає події Великого терору «генеральною чисткою», пов'язуючи це з ідеєю Сталіна про «посилення класової боротьби на шляху побудови соціалізму», що стало «політичним обґрунтуванням» терору [109].

Цікаву тезу про те, що метою Великого терору була «радикальна зміна процедури формування радянських органів влади» висловлює історик С. Кульчицький [94]. Автор простежує процес формування та укріплення радянської влади з часів Жовтневої революції, окремо вказуючи на значну роль пропаганди в становленні більшовицького режиму. Також робиться спроба показати роль Сталіна у розгортанні репресій, зокрема стверджується, що генсек «мав перед собою певну послідовність дій», наводячи як приклад зміни в кримінально-процесуальних кодексах республік, що «технічно забезпечували здійснення масового терору».

Заслуговує уваги комплексна праця Р. Подкура «Великий терор на Донбасі», яка висвітлює регіональні особливості Великого терору. Цінним в цій праці є те, що окрім загальних особливостей, перебігу та наслідків Великого терору, науковець звертається до питань впливу влади на суспільну думку за

допомогою преси, виокремлюючи, серед іншого, важливість образу «ворога народу» для здійснення репресивних заходів [105].

Ще одним прикладом дослідження регіональних особливостей репресій є розвідка В. Ченцова та Д. Архірейського про особливості Великого терору на Дніпропетровщині, у якій науковці комплексно аналізують «генеральну чистку» у Дніпропетровській області. Автори зосереджують увагу на окремих кримінальних справах, що провадилися в області, виокремлюють основні напрямки здійснення репресій та наводять статистичні дані щодо жертв сталінського терору. Зокрема вказується, що основними жертвами репресій на Дніпропетровщині були ««колишні куркулі», «колишні люди», непрацюючі (домогосподарки, утриманці, пенсіонери), декласовані особи та службовці» [117].

Другу групу наукової літератури становлять розвідки, в яких досліджується радянська пропаганда доби Великого терору.

Загалом це питання почало розроблятися в межах «ревізійністського підходу» вивчення радянської історії. Цей підхід сформувався у 1970-х роках в західних державах і являв собою спробу перегляду домінуючої та той момент «тоталітарної концепції». Представниками даного напрямку є Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик, які досліджували репресивну політику з точки зору соціальної історії. «Ревізіоністи» широко використовували відкриті джерела, зокрема радянську пресу, що дало можливість висвітлювати діяльність радянської пропаганди через офіційні канали інформації. Але разом з тим варто зважати на занадто «довірливе» ставлення «ревізіоністів» до радянської преси, що мало наслідком не повністю достовірне висвітлення досліджуваних ними питань.

Американська дослідниця, визнаний лідер ревізійністської школи, Ш. Фіцпатрик, починаючи розділ своєї праці «Повсякденний сталінізм» [115], присвячений Великому терору, розкриває новий сенс поняття «ворог народу», вказуючи, що в цей період «вороги більше не мали таких специфічних атрибутів, як класова належність, а тому будь хто міг стати ворогом» [115, с.

229]. Автор також характеризує роль офіційної радянської преси у нагнітанні атмосфери ворожнечі і страху в радянському суспільстві. Фіцпатрик звертає увагу на одну з причин репресій – особисті контакти людей з уже репресованими, а також долі членів та близьких знайомих родин репресованих.

Звернувши увагу на показові процеси, що відбулися у 1937 р., автор називає їх «однією із найхарактерніших форм пошуку «цапів відбивайлів» в добу Великого терору» [115, с. 242]. Процеси вона характеризує як добре режисовані театральні вистави, але на відміну від московських процесів, «на районних процесах звучали більш правдоподібні звинувачення у ряді зловживань, некомпетентних адміністративних діях, типових для чиновників нижчого рівня» [115 с. 242].

Думку Ш. Фіцпатрик про театральність показових процесів підтримує і американська історикиня Р. Маннінг, але вона вказує на те, що «багато з того, що дійсно важливе, відбувається за кулісами» [96, с. 51].

Автор виділяє дві «фази» розвитку показових процесів, які відрізняються, в першу чергу, своїми політичними цілями. Перша фаза показових процесів була у 1937 році. Вони мали переважно локальний, районний характер та проводилися відносно рідко. Основними учасниками цих процесів були працівники сільрад та керівники колгоспів, згодом районні керівники, а основною метою цих процесів було «визначення та захист селянських прав» [96, с. 52]. Варто зазначити, що на цій фазі обвинувачених переважно засуджували до різних строків позбавлення волі.

Друга фаза вже була пов'язана з політичними звинуваченнями, зокрема у контрреволюційній діяльності та шкідництві в економіці. До цієї фази також додається оперативний наказ № 004447 та санкціоновані ним масові арешти окремих категорій громадян. Процеси під час цієї фази вже мали чітке політичне підґрунтя. Їхньою метою була політична чистка радянського управлінського апарату на всіх рівнях.

Французький науковець та радянознавець Н. Верт [81], підтримуючи тезу Ш. Фіцпатрик про театральність показових процесів, вказує на помилковість її

твердження про «сигнал газети “Правда”» як відправну точку Великого Терору, розкриваючи ключове значення директиви від 3 серпня 1937 р. за особистим підписом Сталіна, де прямо вказувалося на необхідність проведення відкритих судових процесів над ворогами народу. Цікавим в цій праці є те, що автор наводить цитати із наказів та директив, що прямим текстом вказують на вимоги Сталіна проводити судові процеси та виносити за ними смертні вироки. Звертається також увага на те, що Сталін приймав рішення навіть в окремих процесах, про які йому доповідали з районів. Н. Верт також вказує на мобілізаційну роль показових процесів щодо «пошуку нових ворогів та підтримки місцевого НКВС» [81, с. 285].

Інтерес представляють і наукові розробки російських істориків, зокрема С. Кропачова [92], який, проаналізувавши радянську пресу, виділяє основні напрямки діяльності радянської пропаганди у 1937 р. Перший був спрямований на боротьбу з «ворогами народу», «шкідництвом», «недисциплінованістю». Другий – на висвітлення роботи органів держбезпеки, створення позитивного, геройського іміджу чекістів. Науковець розкриває значення ідеї боротьби з «ворогами народу», зазначаючи, що ця ідея «пронизувала всі сфери радянського суспільства» [92, ст. 326]. Також показується вплив пропаганди на свідомість та психіку людей у повсякденному житті та міжособистісних стосунках.

В роботах С. Кропачова звертається увага і на висвітлення масштабів репресій в офіційній пресі, при цьому вказується, що її потрібно «читати між рядків» [92, с.326]. Автор підсумовує, що радянська преса досить абстрактно та розмито характеризувала масштаби політичних репресій, а справжні розміри терору замовчувалися.

Дослідник Н. Кедров визначає структуру радянської політичної пропаганди у 1937 р. Першою складовою пропагандистської діяльності був «репресивний концепт» [90], до якого входило висвітлення показових процесів, розкриття шкідницької діяльності, формування образу ворога народу. Наступним елементом пропаганди було протиставлення радянського устрою

західному, підкреслюючи, що західне суспільство давно зупинилося у своєму розвитку, а СРСР мав величезний потенціал для подальшого розвитку. До цієї ланки пропаганди також входила теза про постійну зовнішню небезпеку з боку європейських держав та США.

Своєрідним підсумком наукових досліджень цієї проблематики російськими науковцями стала колективна монографія «Соціальна мобілізація в сталінському суспільстві (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)», якій, серед інших тем соціальної мобілізації, аналізуються різні ідеолого-пропагандистські кампанії та практики. Зокрема вказується, що пропаганда є «універсальною формою мобілізаційної технології» [90, с. 37].

Вартими уваги є наукові розвідки І. Гасанова, який розглядає образ «ворога» у контексті національних стереотипів. Образ «ворога», на думку автора, є частиною еволюції національних стереотипів і однією із причин їхнього формування. Автор класифікує образи «ворога», виокремлюючи такі категорії, як чужинець, агресор, безлика небезпека, богоненависник, варвар, ненаситний загарбник, злодій, злочинець, садист, насильник, уособлення зла та потворності, смерть [84].

Формування та актуалізацію образу «ворога» досліджує науковець Л. Гудков. Він зазначає, що образ «ворога» виступає «ідеологемою масової свідомості», що формувалася у народній свідомості протягом всього часу її існування. Категорія «ворога», стверджує дослідник, еволюціонувала разом з розвитком людства, і державні інституції відігравали в цьому процесі не останню роль. Зокрема СРСР є типовим прикладом постійної боротьби з «ворогом», яка виступала інструментом формування людської «радянської» ідентичності. В цілому, процес формування тоталітарної держави включав в себе боротьбу зі шпигунами, шкідниками, «троцькістами» як типовими категоріями «ворогів» [87].

О. Волкова, на основі дослідження матеріалів центральних партійних видань першої половини 1930-х років виділяє і аналізує мовні особливості формування образу «ворога народу» на сторінках радянської преси. Увага

акцентується на використанні зображальних засобів мови і стилістичних прийомів як ефективного засобу маніпулювання масовою свідомістю в процесі формування даного образу в радянській пропаганді [82].

А. Арнаутов, розробляючи тематику соціальних образів у радянській пропаганді, простежує формування основних ідеологічних образів радянської преси, таких як образ вождя, героїв та ворога народу. Автор аналізує процес формування культів особи як центрального керівництва, зокрема Сталіна, так і місцевих та профільних керівників, формуючи, таким чином, «ідеологічну піраміду» [70, с. 350]. На противагу такому «культу героїв» і створювалися різноманітні інтерпретації «ворогів», що є типовим зразком ідеологічної конструкції «ми – вони». Науковець також сформулював тезу про основні функції «ворогів народу»: «стратифікаційна» – виділення в соціумі ворожих «груп» (шкідники, шпигуни, троцькісти) та асоціювання з ними конкретних осіб (Троцький, Бухарін, П'ятаков, Тухачевський) і «контрольна» – контроль над діяльністю та поведінкою різних груп соціуму.

Також розкриваються методи радянської пропаганди щодо перекручування історії державності на користь радянської ідеології та створення історичних міфів, які були покликані легітимізувати радянську владу.

Український дослідник М. Бривко здійснив аналіз радянської пропаганди в контексті її впливу на морально-політичну сферу суспільства у роки Великого терору. Автор висвітлює методи та прийоми пропаганди на прикладі публікацій і заміток газет «Комуніст», «Більшовик», «Вісті» та інших всеукраїнських та регіональних видань, окремо зосереджуючи увагу на процесі «Антирадянського троцькістського центру» на початку 1937 р. [73].

Радянські засоби масової інформації досліджує і К. Кузіна, яка характеризує образ співробітника НКВС у висвітленні радянських періодичних видань та механізм його формування на прикладі газети «Правда». Історикиня здійснює аналіз публікацій в даній газеті та на їхніх прикладах доводить, що

образ працівника НКВС виконував функцію антитези до образу «ворога», будучи, таким чином, складовою ідеології «ми – вони» [93].

Образ «ворога» розглядає Л. Гриневиц, яка аналізує такий вид мистецтва, як політична карикатура другої половини 1929 р. – початку 1930-х рр. На прикладі карикатур з різних сатиричних журналів дослідниця виділяє найбільш популярні ворожі образи, серед яких є «куркулі», «священники», «непман», «петлюрівець», «націоналіст» [85].

О. Попова розглядає періодичну пресу, як інструмент створення образу «ворога народу». Вона виділяє завдання, які ставилися перед періодичними виданнями загальними напрямками пропаганди в СРСР. Серед них дослідниця виокремлює інформування суспільства про внутрішні загрози, зокрема і про «ворогів народу» [107]. О. Попова також висвітлює механізми створення образу внутрішнього ворога радянською пропагандою: дезінформація, інформаційний штурм, авторитет особистості тощо [108].

Український дослідник О. Бут [74] розкриває проблему показових процесів як метод залякування українських селян. Автор звертає увагу на регіональні аспекти здійснення судових процесів, зазначаючи, що одні з перших відкритих процесів відбулися на Дніпропетровщині. Науковець на прикладі судових процесів у Павлограді та Сталіно показує механізми здійснення судових процесів та наголошує на негативних наслідках репресій, серед яких виділяє «втрату українським селом десятків досвідчених працівників, що не могло не позначитися на стані справ і згодом призвело до падіння виробництва, деморалізації народу» [74, с. 219].

Н. Романець детально висвітлює проведення показових процесів в українському селі, на матеріалах архівних документів розкриваючи статистичні дані щодо кількості проведених процесів у різних регіонах. Також історикиня характеризує механізм проведення показових процесів та психологічну обстановку, зазначаючи, що «показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою» [111, с. 361].

Звертається також увага на те, що навіть відсутність доказів провини підсудних не могла завадити проведенню судового процесу та винесенню обвинувачувальних вироків, аж до смертної кари. Цікавою, на наш погляд, є теза про відстеження реакції «глядачів» на перебіг процесу та вирок суду. Н. Романець вказує на те, що люди вже усвідомлювали штучність процесів, але боялися відкрито висловлювати свою думку, підозрюючи у кожному зустрічному агента НКВС.

Отже, як засвідчує історіографічний огляд, попри серйозні здобутки вітчизняних і зарубіжних науковців у вивченні Великого терору 1937–1938 рр., можна констатувати, що спеціального комплексного дослідження діяльності радянської пропаганди в Україні у цей період поки ще немає. Власне, це й зумовило наше звернення до вивчення окресленої проблеми та постановку її в якості самостійного об'єкта дослідження.

1.2. Структура та особливості джерельної бази

Джерельна база та її наповненість визначаються специфікою теми, яка присвячена дослідженню радянської пропаганди доби Великого терору 1937–1938 рр. Увесь джерельний комплекс магістерської роботи репрезентований як опублікованими, так і неопублікованими (архівними) джерелами.

Серед опублікованих джерел були використані матеріали періодичної преси. Газета як історичне джерело має певну специфіку. Передусім, вона є джерелом комплексного характеру, оскільки в ній поєднуються різні форми інформації: документальна, поточно-хронологічна, особового характеру та ін. [89]. Щоденний випуск гарантує оперативність відображення поточної інформації та надає можливість достатньо точно відслідковувати настрої суспільства та напрямки інформаційної політики влади.

Інформаційна політика періодичних видань є певним чином «залежною» від мети та цілей свого власника, чи то є держава, політична партія, національна або релігійна спільнота, чи навіть приватна особа. Відповідно до

цього варто звертати увагу на цензуру як форму контролю над інформацією. Специфіка радянських друкованих видань полягає у тому, що цензуру в них здійснювала держава.

Головною рисою радянських періодичних видань було те, що вони були уповноважені висвітлювати рішення державного і партійного керівництва та роз'яснювати їхній зміст громадянам СРСР. Особливе значення мали передові статті «Правди», які визначали актуальні питання та характер їхнього висвітлення. Звідси і значимість «Правди» як джерела з дослідження радянської пропаганди.

Крім того, на основі аналізу випусків «Правди» можна зробити висновок, що за допомогою преси центральне керівництво здійснювало специфічний вид контролю над всіма іншими органами влади. Критичні матеріали, що містилися в статті, в подальшому повинні були отримати «відповідь» у вигляді виправдань, звітів про виправлення помилок та ін. Критичні матеріали радянських газет – одне з головних джерел з вивчення практики функціонування різних органів радянської влади, за винятком найвищого, який єдиний був поза критикою.

Разом з тим, варто звернути увагу на те, що регіональна преса була тісно пов'язана з місцевою владою, з якою вона нерідко «взаємовигідно співпрацювала». Тому під час аналізу місцевої преси слід зважати на особливості конкретного регіону, в якому вона видавалася.

Під час написання магістерської роботи нами було опрацьовано 719 випусків газети «Правда» за 1937–1938 рр. Публікацій з нашої теми виокремлено 642, із них 581 присвячені висвітленню показових судових процесів і 61 – образу «ворога народу».

Опубліковані в газеті «Правда» матеріали класифіковані на наступні групи. По-перше, це офіційна інформація: постанови партійних та радянських органів влади, матеріали з'їздів, конференцій, зборів, мітингів, промови партійних та державних діячів, повідомлення ТАСС тощо.

Друга група матеріалів представлена публікаціями, підготовленими кореспондентами самої газети. Серед них слід виокремити хроніки подій, інтерв'ю, повідомлення місцевих кореспондентів, огляди від фахівців із різних сфер, публікації матеріалів інших видань. На наш погляд, ця група матеріалів дозволяє побачити яскраві відмінності радянських ЗМІ від сучасних. Зокрема на сучасному етапі у засобах масової інформації представлено дуже багато критичних та викривальних матеріалів про факти корупції, недоліки діяльності державного апарату, а також значну інформаційну наповненість складають новини з життя зірок. На противагу цьому, у публікаціях газети «Правді» створювалася позитивна картинка життя країни Рад, висвітлювалися «успіхи соціалістичного будівництва», що було спрямовано на мобілізацію широких мас населення. В газеті публікувалося багато матеріалів про економічний розвиток країни, культурне життя суспільства, політичні події в іноземних державах. Зовнішньополітичний курс сталінського керівництва на протистояння з «капіталістичними країнами», призводив до того, що «Правда» регулярно публікувала критичну і негативну інформацію про ситуацію в цих країнах, достовірності якій мало надавати те, що вона базувалася на офіційних даних цих держав або була передруком статей з іноземних видань.

Наступна група публікацій, яку ми вирішили виокремити, це – редакційні матеріали, а саме передові статті. Ці статті задавали центральну тематику номера, з якою пов'язували наступні публікації. В них використовувалися цитати партійних лідерів, стенограми партійних засідань, офіційні документи.

Виокремимо також аналітичні матеріали, що являють собою авторську інтерпретацію певних подій. Як і в сучасних ЗМІ, мета подібних матеріалів – сформулювати думку читача про події, що відбуваються. Разом з тим, всі вони мали єдину ідеологічну спрямованість, яка була визначена владою.

Важливу роль відіграють публікації літературних творів: віршів, оповідань, фейлетонів та інші. Багато таких матеріалів друкувалося під час висвітлення відкритих судових процесів та у 20-ту річницю створення НКВС.

Ці публікації повинні були підсилювати емоційний вплив на читача, на його настрої та ставлення до важливих подій.

Останній вид публікацій, який ми виділяємо, це листи читачів до редакції. «Правда» використовувала публікацію листів читачів для ілюстрації ситуації на місцях, для демонстрації суспільної думки і всенародної підтримки влади, а також для виконання своєї контролюючої функції (значна частина критичних матеріалів газети ґрунтувалася на листах читачів).

Для висвітлення особливостей регіональної преси ми залучили газету «Зоря» – друкований орган Дніпропетровського обкому і міському КП(б)У та облвиконкому. Всього ми опрацювали випуски газети з початку 1937 року до серпня 1938 року та відібрали 45 номерів, в яких міститься 66 публікацій, із них 20 висвітлюють судові процеси над «ворогами народу» та 46 – різні аспекти образу «ворога народу».

Офіційний статус газети «Зоря» визначав її інформаційну наповненість. Преса була важливим інформаційним каналом для жителів області. Інформацію про загальний стан справ в усій державі можна було отримати з газети «Правда», а в газеті «Зоря» публікувалися різноманітні постанови та директиви обласних органів влади, новини районів, окремих колгоспів та виробництв. В цілому ж, структура газети була аналогічною всій радянській пресі і характеризується концентрацією уваги читачів на найбільш актуальних проблемах, які вирішуються в суспільстві.

Неопубліковані документи представлені архівно-слідчою справою з фондів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України у Дніпропетровській області. Це групова кримінальна справа керівництва П'ятихатського району, яка була використана для висвітлення теми районних показових процесів. Її аналіз дозволив виявити додаткові матеріали, що не були опубліковані в офіційній пресі, зокрема встановити основні механізми фабрикації цієї справи, а також порівняти інформацію, що міститься в газетах та кримінальній справі.

Таким чином, основною складовою джерельної бази дослідження стали матеріали періодичної преси 1937–1938 рр.: центральної – газета «Правда» та регіональної – «Зоря». Співставлення та порівняння матеріалів цих газет дозволило проаналізувати пропагандистську політику держави та її реалізацію на місцях. Загалом же розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю і є достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методологія дослідження

Для вирішення дослідницьких завдань магістерської роботи важливе значення мали теоретичні напрацювання вітчизняної та зарубіжної історичної науки, яка досліджує феномен тоталітарної влади та суспільства. Серед існуючих концепцій сталінізму варто виокремити дві найвизначніші у сучасній історіографії. Перша з них – «тоталітарний підхід», представниками якого є Х. Арендт [69], З. Бжезинський, К. Фрідріх [120], Х. Лінц [95] та ін. Прибічники «тоталітарного підходу» вважали, що сталінський режим використовував репресії як найбільш швидкий і ефективний засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства. Репресії виступали основним засобом мобілізації суспільства на ті чи інші дії, способом його дисциплінованості і основним стимулом до праці переважної частини населення.

Другим напрямком у вивченні феномену тоталітарної влади є «ревізійністський підхід». Загалом саме в межах цієї концепції розглядалося повсякденне життя в добу сталінського терору. Цей підхід сформулювали у 1970-х роках в західні науковці. «Ревізійністський підхід» являв собою спробу перегляду домінуючої та той момент «тоталітарної концепції». Представниками даного напрямку є Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик, які досліджували репресивну політику з точки зору соціальної історії, вказуючи, що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували

сталінський режим. «Ревізіоністи» широко використовували відкриті джерела, зокрема радянську пресу, що дозволило висвітлювати діяльність радянської пропаганди через офіційні канали інформації. Але разом з тим варто зважати на занадто «довірливе» ставлення ревізіоністів до публікацій радянських друкованих видань, нерозуміння ними особливостей «табуїрованої мови» преси сталінської доби, що призводило до того, що вони відтворювали події у тому вигляді, як це передбачалося офіційною ідеологією.

Дослідження питань взаємодії влади з масовою свідомістю потребує залучення як суто історичних, так і міждисциплінарних методологічних підходів. Можна говорити про те, що одним з об'єктів нашого дослідження є масова свідомість, на яку певними методами здійснювався вплив з чітко визначеною метою. Відповідно необхідно враховувати ті методологічні надбання, що дають нам можливість вивчати питання взаємодії з масовою свідомістю. Особливістю цього поняття є те, що воно є об'єктом вивчення багатьох наук – психології, соціології, політології.

Наприклад, «Філософський словник» наводить визначення масової свідомості як «суспільної свідомості мас (класів, соціальних груп) конкретного суспільства, що відображає умови їх повсякденного життя, потреби, інтереси» [88, с. 122]. З цього визначення зрозуміло, що автори словника трактують це поняття як суто соціальне явище.

Російський психолог Д. Ольшанський визначає масову свідомість як «один з видів суспільної свідомості, найбільш реальну форму її існування та реалізації» [100, с. 20]. Масова свідомість складається з двох рівнів: емоційно-дійового та раціонального, у кожному з яких є декілька нижчих рівнів. Емоційно-дійовий рівень виступає основою масової свідомості, відображаючи переживання людиною і суспільством певної соціальної проблеми. Переживання сильних емоцій та почуттів визначає потребу людини у певних невідкладних діях, які можуть навіть витіснити загальноприйняті групові норми, цінності та зразки поведінки. Психолог наводить приклад оголошення

війни, зазначаючи, що у такій ситуації відбувається «руйнація у свідомості звичних норм поведінки» [100, с. 21].

Раціональний рівень включає в себе три основних компоненти, або як їх називає Д. Ольшанський, «блоки». По-перше, це «блок соціальних очікувань людей та оцінок ними своїх можливостей впливати на соціальну систему з метою реалізації наявних очікувань». По-друге, виділяється «блок суджень, що швидко змінюються», які пов'язані з актуальними подіями в житті суспільства. І по-третє, це блок «соціально-політичних цінностей», які визначають загальне ставлення масової свідомості до подій, що відбуваються [100, с. 21].

Таким чином, спираючись на поняття масової свідомості, ми можемо детально прослідкувати механізми впливу пропаганди та засвоєння радянським суспільством потрібних ідеологем. Зокрема, потрібно зробити висновок, що радянська пропаганда орієнтувалася на комплексний вплив. Використовуючи специфічну термінологію та високу емоційну насиченість текстів, публікації радянських газет впливали на перший, емоційно-дійовий рівень. А за допомогою постійного повторення усталених ідеологічних штампів та кліше, разом з усталеною формою подачі інформації здійснювався поступовий вплив і на раціональну складову масової свідомості.

Мета і завдання магістерської роботи визначили комплекс використаних методів, в основу яких покладені основні принципи наукового пізнання, до яких ми відносимо принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Принцип історизму передбачає розуміння сутності та специфіки досліджуваного історичного періоду, вивчення явища у конкретних умовах його існування. Дотримання цього принципу дозволяє розглядати історичне явище в широкому контексті його розвитку. Застосування цього принципу передбачало дослідження відносин «влада–суспільство» в усьому комплексі складних соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у республіці та країні у цілому протягом 1937–1938 рр. Так, дотримання

принципу історизму дозволило виявити тісний взаємозв'язок між змінами в репресивній і пропагандистській політиці влади.

З огляду на значну заполітизованість теми Великого терору особливе значення мав принцип об'єктивності, який вимагав відмови від кон'юнктурних оцінок та інтерпретацій причин, масштабів, наслідків радянських пропагандистських кампаній цієї доби, максимальної неупередженості, виключення особистих симпатій та антипатій дослідника, вивчення «репресивних» подій у всій їх складності, багатогранності, суперечливості. Реалізація даного принципу передбачала аналіз різноманітних типів газетних публікацій, їх співставлення, що дало розуміння комплексності засобів з формування образу «ворога народу», застосованих радянською пресою.

Важливою складовою теоретико-методологічної бази дослідження став принцип всебічності, який вимагав встановлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. З урахуванням цього принципу було розглянуто динаміку формування образу «ворога народу» та контекст проведення показових судових процесів. Зокрема вдалося простежити вплив зовнішньої та внутрішньої політики сталінського керівництва на трансформацію образу «ворога» в радянській пропаганді.

Мета та завдання наукової роботи визначили комплекс методів, що були застосовані при виконанні дослідження. До них увійшли загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні методи

Загальнонаукові методи дослідження (аналізу, синтезу, історичний та логічний) зберігали свою актуальність впродовж всього дослідження. Вони використовувались для формулювання узагальнень, висновків, аргументації. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Логічний метод дозволив чітко структурувати науковий матеріал та роботу в цілому.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів роботи. На стадії евристики використовувалися джерелознавчі методи: пошуку,

відбору джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час роботи з виявленими джерелами застосовувався герменевтичний аналіз. Діахронічний метод (періодизації) дав можливість виділити різні етапи у формуванні образу «ворога народу» та пов'язані з цим суспільно-політичні події.

Важливу роль у процесі наукового дослідження відіграли конкретно-історичні методи. Історико-порівняльний метод, за допомогою якого ми здійснили аналіз центральної та місцевої преси, дозволив встановити відмінності у висвітленні образу «ворога» на загальносоюзному та регіональному рівнях, а також відмінності в «Московських» та місцевих показових судових процесах.

У процесі наукового дослідження було використано і метод термінологічного аналізу. Річ у тім, що періодична преса сталінської доби використовувала специфічний радянський «новояз». Скажімо, фігурантів показових судових процесів називали «шкідниками», «контрреволюціонерами», «шпигунами» тощо. Використання вказаних термінів для висвітлення пропагандистської складової репресивної політики влади вимагало їхньої окремої наукової інтерпретації, звільнення від ідеологічних нашарувань.

Оскільки джерельну базу дослідження складають матеріали періодичної преси, необхідно застосовувати і специфічні методи, характерні для аналізу даного виду джерела. При вивченні періодичного видання потрібно враховувати різноманітні аспекти його створення, до яких можна зарахувати причини та обставини підготовки публікацій, джерела інформації, редакторську політику та ін. Важливо встановити достовірність матеріалів, що наводяться, оскільки вони також залежать від різноманітних факторів, зокрема суб'єктивізму журналістів, рівня їхньої професійної підготовки, цензури тощо.

Першим методом, використаним під час роботи з періодичною пресою, був історико-типологічний метод. Цей метод передбачає вивчення історичного періоду, у якому створювалися ті чи інші публікації, аналіз видів видань та публікацій, динаміку їх існування. Цей метод був використаний для аналізу публікацій у контексті сталінської репресивної політики.

Крім того, нами був використаний метод типологічного аналізу, в ході якого виділяються типоутворюючі ознаки (видавець, мета та завдання, читацька аудиторія), вторинні ознаки (внутрішня структура видання) та підлеглі ознаки (періодичність, обсяг та тираж). За допомогою цього методу вдалося комплексно охарактеризувати газети «Правда» та «Зоря» як інструменти формування образу «ворога народу», а також їхню роль у висвітленні показових судових процесів різних рівнів.

Під час дослідження періодичної преси був застосований і метод дискурс-аналізу, який орієнтується на аналіз внутрішньої організації елементів тексту, до яких відноситься заголовок, короткий огляд, основні тези, контекст та історія подій. Таким чином, ми проаналізували типову структуру окремих публікацій, що дозволило виявити різноманітні інструменти маніпуляції текстом для впливу на суспільну думку.

І, наостанок, виокремимо кількісний метод роботи з періодичним джерелом, а саме метод контент-аналізу. Цей метод дозволяє проаналізувати зміст тексту на предмет наявності різноманітних фактів і, що найголовніше, тенденцій, що відображені у джерелі. Даний метод нами використовувався паралельно з попередньо висвітленими методами. Контент-аналіз передбачає підрахунок частоти та обсягу згадок необхідних досліднику одиниць тексту. В нашому випадку, такими словами стали «ворог», «ворог народу», а при дослідженні показових процесів також додалися «шкідництво» та «троцькізм» у різних варіаціях. Отримані кількісні дані дозволили зробити висновки щодо якісного наповнення періодичної преси досліджуваного нами періоду.

Таким чином, ми вважаємо, що окрім загальнонаукових та суто історичних методів дослідження, наша робота потребувала застосування певних специфічних, міждисциплінарних методів. Використані нами концептуальні підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволили повною мірою досягти поставленої мети та виконати заявлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити наступні висновки. Проведений аналіз надбань зарубіжної та вітчизняної історіографії дозволяє стверджувати, що загальна тематика проблеми Великого терору є добре дослідженою. В той же час ми спостерігаємо фрагментарне висвітлення питань, пов'язаних з особливостями функціонування радянської пропаганди. Відтак є потреба у здійсненні комплексного аналізу та висвітлення форм та методів радянської пропаганди, формування основних «ворожих» образів та використання показових судових процесів з метою впливу на масову свідомість населення.

Джерельна база, що складається з періодичних видань, обумовлена специфікою теми дослідження. Основу її складають матеріали періодичної преси – газет «Правда» та «Зоря» за 1937–1938 рр. У процесі аналізу цих історичних джерел нами було визначені особливості роботи з ними для забезпечення достовірності та об'єктивності наукового дослідження.

Методологія нашого дослідження обумовлена особливостями досліджуваної теми. Вона базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності та всебічності. На основі цих принципів нами були застосовані загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Для роботи з періодичною пресою нами були використані такі методи, як історико-типологічний метод, метод типологічного аналізу, дискурс-аналіз та контент-аналіз.

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ «ВОРОГА НАРОДУ»

2.1. Формування образу «ворога народу» загальносоюзною пресою

Образ «ворога» є одним із найбільш давніх та яскравих образів, який активно використовується державною пропагандою. Тому дослідження образу «ворога народу» за доби Великого терору 1937–1938 рр. дає можливість розкрити механізми впливу партійно-радянської влади на формування масової радянської свідомості.

1937–1938 роки стали апогеєм сталінської репресивної політики, що отримала новий поштовх після вбивства Сергія Кірова у 1934 році. Ця подія стала одним із безпосередніх приводів до нового етапу масових репресій. Головний акцент робився на чистці радянського політикуму, остаточній ліквідації куркульства як класу, антирелігійній кампанії, етнічних та національних чистках.

Вбивство С. Кірова, що було використано владою як інформаційний привід для розгортання нової репресивної кампанії, дало можливість змінити змістовне наповнення поняття «ворог народу». Якщо до 1934 року «ворог» розглядався з класової точки зору, уособлюючи куркуля, то тепер центральним трактуванням ставало політичне, пов'язане з діяльністю членів партії, яка не відповідає офіційному курсу ВКП (б). Можна зробити висновок, що це дозволило обґрунтувати необхідність проведення чисток всередині партії.

Н. Б. Арнаутов зазначає, що в другій половині 1936 року відбулася зміна ідеологічного розуміння «ворога народу», оскільки під час висвітлення Першого Московського процесу почали широко використовувати терміни «троцькісти», «зінов'євці», «троцькістсько-зінов'євський центр». Одним із елементів нового пропагандистського курсу історик вважає переосмислення образу «шкідника», тому що в пресі з'являються повідомлення про спроби

диверсій на виробництві, зрив стаханівського руху, шкідницькі дії в колгоспах [71].

Одним із ключових інструментів сталінської репресивної політики була система пропаганди, складовою якої стала преса, а першою ланкою в системі друкованої пропаганди була газета «Правда» – центральний друкований орган ВКП (б). Ця газета визначала головний пропагандистський курс партії, орієнтуючи місцеві друковані видання на відповідні пропагандистські тематики. Іноді особливо важливі статті з передової «Правди» місцеві газети передруковували повністю, а також писали власні матеріали з посиланнями на статті «Правди».

Для того, щоб охарактеризувати інструменти ідеологічного впливу на радянське суспільство, варто здійснити аналіз змісту газети. Повну картину дає не лише дослідження тексту статей, але і структура побудови та розміщення матеріалу, оскільки це визначало порядок, за яким читач ознайомлювався з випуском. Відповідна послідовність елементів з їхньою тематичною наповненістю давала можливість у потрібному напрямку впливати на читачів, формуючи «правильну» суспільну думку.

На першій сторінці газети в правому верхньому кутку друкувалися анонси статей, що є вміщеними у відповідному номері, формулюючи таким чином основні теми номеру. Зазвичай вони були пов'язані певною спільною для номеру темою, що тісно пов'язана з актуальним пропагандистським курсом. Під час висвітлення особливо резонансних подій або напередодні важливих свят даний блок містив короткі та емоційно насичені гасла, цитати політичних лідерів, заклики.

Так, наприклад, центральною темою випуску «Правди» №39 від 30 січня 1937 року є оголошення вироку по Другому Московському процесу, який отримав назву «Процес антирадянського троцькістського центру». В правому верхньому кутку було вміщено наступний текст: «Сьогодні Військова Колегія Верховного Суду винесла вирок у справі учасників антирадянського троцькістського центру. Підлі зрадники нашої батьківщини, німецькі і японські

шпигуни, палії світової війни, які діяли за прямими вказівками ворога народу Троцького, понесли сувору і заслужену кару. Вирок суду зустрине одностайне схвалення трудящих Радянського Союзу і всього передового людства».

Емоційна насиченість заголовка налаштовувала читача на підвищений емоційний лад, формуючи почуття ненависті до ворогів. Потрібно зазначити, що заголовок нав'язує читачу власну оцінку подій, інтерпретуючи вирок суду як підтримуваний усіма, без виключення, громадянами СРСР, а також прямо вводячи в використання термін «ворог народу», уособленням якого був Троцький та його прибічники.

Наступним елементом в газеті є заголовки статей. Вони мали привернути увагу читача, для чого використовувалися яскраві, емоційно забарвлені слова та словосполучення. Особливо помітно це проявляється саме під час висвітлення резонансних подій, на кшталт судових процесів, міжнародних оглядів. Яскравими прикладами є заголовки «Знищити зрадників батьківщини, кривавих псів фашизму – така вимога працюючих мас Радянського Союзу!» [66, с. 5], «Вирок суду – голос народу!» [37, с.1], «Мільйони трудящих вимагають знищення злісних ворогів народу» [26, с.5]. Варто зазначити, що ці заголовки є достатньо типовими, і використовувалися як під час висвітлення Другого Московського процесу, справи Тухачевського, так і в 1938 році. Велика кількість таких заголовків протягом десяти випусків (з 20.01.1937 по 31.01.1937) свідчить про те, що пропаганда ставила за мету продемонструвати єдність народу та його згоду з вирокком радянського суду, для чого, зокрема, використовувалися так звані «листи з народу».

Заголовки повинні були не лише донести до читача певну інформацію в потрібному руслі, але і схилити його до потрібної інтерпретації подій, закріплюючи ненависть до «внутрішнього ворога». Фактично, звернувши увагу на заголовок, читач вже починав вивчати статтю з упередженим ставленням до «ворога».

Безпосередньо статті, присвячені тематиці боротьби з «ворогами народу», містять певні спільні особливості. Зазвичай вони починалися з короткого

інформаційного опису події без використання складних слів та словосполучень. Як і заголовок, початок статті скеровував читача на потрібне розуміння суті статті, знову ж таки, роблячи акцент на емоційному навантаженні основного змісту тексту.

Основна частина статті послідовно описувала різноманітні прояви шкідництва та підривної діяльності, що формулювало ідею, яка ставала головною для кількох газетних випусків – доведення існування внутрішнього «ворога» та необхідність з ним боротися. Закінчення статті зазвичай містило в собі найближчі перспективи, наприклад що «троцькістське гніздо ... буде розорене до кінця» [11, с.1], обіцянки «нещадно викривати і громити ворогів» [61, с.5] та необхідність того, щоб «зрадники батьківщини, бандити» були «розстріляні» [21, с.5].

Ми вважаємо суттєвим також звернути увагу на місцезнаходження статей з різним змістовним навантаженням та їхню роль у формуванні ідеологічного настрою випуску.

По-перше, потрібно виділити редакційні статті, так звані «передові». Вони друкувалися на першій сторінці газети, і саме з них читач починав знайомство з випуском. Зазвичай, ці статті задавали центральну тематику номера, з якою пов'язували інші публікації. В цих статтях використовувалися цитати із промов партійних лідерів, із стенограм партійних з'їздів, офіційних документів.

На другій сторінці газети слід виокремити промови керівників партійно-радянського апарату, зокрема Й. Сталіна, В. Молотова. Головним, на нашу думку, в цих публікаціях є те, що необхідність ліквідації внутрішніх «ворогів» санкціонувалася безпосередньо лідерами держави, відповідно ці заклики повинні були розглядатися громадянами СРСР як завдання загальнодержавного значення. Також промови очільників Кремля формували у читача потрібний образ «ворога народу» та розуміння необхідності його знищення: «знешкодити і ліквідувати диверсantlyно-шкідницькі і шпигунсько-терористичні вилазки

троцькістсько-фашистських агентів іноземних розвідувальних органів» [30, с.4].

Третій вид публікацій на другій сторінці газети представлений стенограмами судових засідань. Протягом 1937 року вони зустрічаються один раз, під час висвітлення Другого Московського процесу. За своїм емоційним та психологічним впливом це були найсильніші публікації, оскільки обвинувачувані детально та «відверто» описували свою «шкідницьку» діяльність.

Публікації четвертого типу – статті на історичну тематику. Це публікації, що присвячені подіям минулого, біографічним відомостям різних політичних, культурних та наукових діячів. Дані статті повинні були продемонструвати безперервність «класової боротьби», таким чином ніби виправдовуючи дії влади по боротьбі з «ворожими» елементами.

I, наостанок, визначимо п'ятий тип публікацій – це листи в редакцію «від народу». Зазвичай ці листи адресувалися від декількох категорій: селян, робітників та колективів колгоспів чи заводів. Масово групи листів були опубліковані двічі – наприкінці січня – на початку лютого 1937 року, тобто після публікації вироку по процесу «антирадянського троцькістського центру», і другий раз – після публікації про процес над командним складом Червоної Армії. Ці листи повинні були показати наявність абсолютної підтримки авторами листів репресивного курсу влади.

Важливу роль в процесі психологічного впливу на суспільство відіграла термінологія газетних текстів та динаміка використання основних ідеологічних словесних конструкцій та кліше. Загалом за досліджуваний період слово «ворог» на сторінках «Правди» використовувалося 11 654 рази, а словосполучення «ворог народу» – 2 119.

У 1937 році використання слів «ворог» та «ворог народу» відбувалося 6177 та 995 разів відповідно (див. рисунок 2.1). Апогей використання слова «ворог» припадає на червень – 873 рази, так само, як і «ворог народу» – 204 рази. Основною подією, що вплинула на даний показник, став процес над

вищим командуванням Червоної Армії. А в січні, враховуючи висвітлення процесу «антирадянського троцькістського центру», слово «ворог» було використане 508 разів, словосполучення «ворог народу» – 55 разів. Пов'язані з цими термінами слова «шкідник» та «шпигун» вживалися 1 111 та 1 567 разів відповідно.

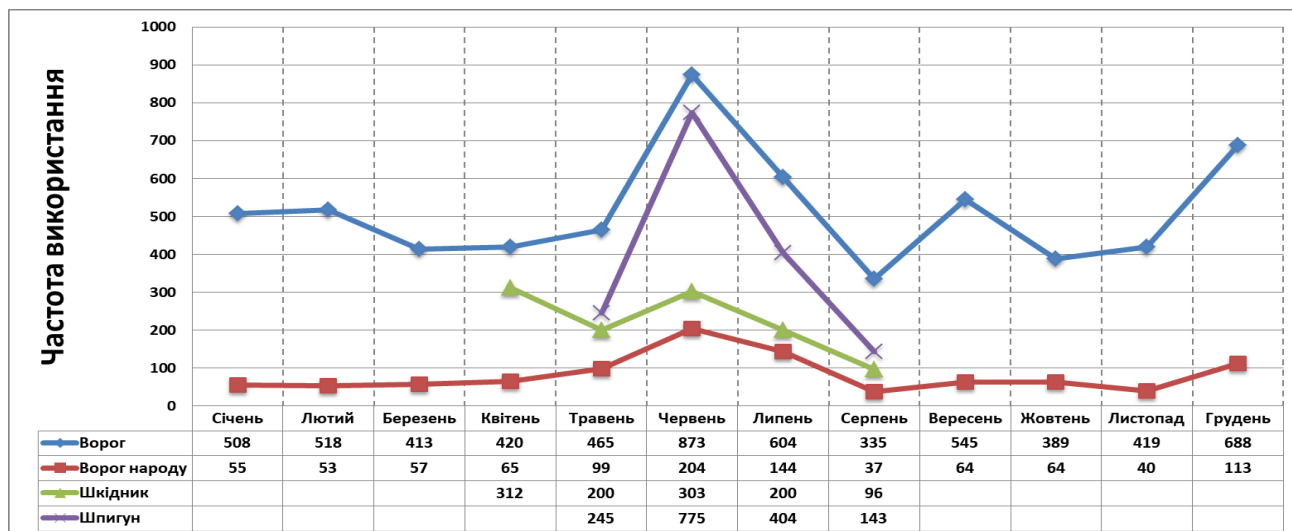

Рис. 2.1. Використання термінології "ворог" та "ворог народу" на сторінках "Правди" у 1937 р.

Кількісний аналіз, а саме динаміка використання термінології «ворог» та «ворог народу» у 1937 році свідчить, що в газеті «Правда» дані терміни використовувалися регулярно з приблизно однаковою частотою. Якісний аналіз змісту номерів дає можливість розкрити контекст їх використання.

Лютнево-березневий (1937 р.) пленум ЦК ВКП (б), а особливо промова Й. Сталіна, сприяли запровадженню «оновленого» після січневого процесу образу «ворога народу» в партійно-радянську пресу. В своїй доповіді Й. Сталін чітко розмежовує «старих ворогів» на прикладі шахтинців та промпартійців та «нових ворогів», уособлюючи в них саме політичних ворогів. Головною відмінністю Сталін називає соціальне становище особи. Порівнюючи «шахтинців» та «троцькістів», він говорить, що останні – «люди партійні, з партійним квитком в кишені, – значить, люди формально не чужі» [30, с. 3]. Таким чином, Й. Сталін переводить особу «ворога» в політичну сферу, що є більш високим рівнем порівняно з кампаніями, спрямованими проти

шкідників, а також висловлює ідею про те, що «вороги», по суті, можуть зустрічатися ледь не на кожному кроці.

Розкриваючи причини появи нових «ворогів», Й. Сталін пов'язує загострення «класової боротьби» з зовнішньою загрозою від «капіталістичного оточення». Говорячи про подальшу розбудову соціалізму в СРСР, він зазначає, що «вороги» будуть «йти на більш гострі форми боротьби», «пакостити радянській державі», «хапатися за найвідчайдушніші форми боротьби, як останні засоби приречених» [30, с. 3]. Ідею зовнішньої загрози Й. Сталін формулює наступним чином: «залишки розбитих класів в СРСР ... мають пряму підтримку з боку наших ворогів за межами СРСР» [30, с. 3].

Але разом з підняттям образу «ворога народу» на новий рівень, Й. Сталін в тій же доповіді дискредитує їх з моральної точки зору, знову ж таки, порівнюючи з «попередниками». Він говорить про аморальність «ворогів», приписуючи їм те, що вони являють собою «банду шкідників, диверсантів, шпигунів та вбивць», і знову пов'язуючи це з діяльністю «розвідувальних органів іноземних держав» [30, с. 2].

Відповідно до зміни форм «шкідницької роботи ворогів» Й. Сталін визначає і нові, більш радикальні методи боротьби з «ворогами» – «не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування та розгрому» [30, с. 3].

В наступному випуску газети «Правда» було опубліковано Постанову ЦВК СРСР про народно-господарський план на 1937 рік, де серед комплексу заходів по «боротьбі» з недоліками в господарській роботі згадувалося і про боротьбу з «троцькістськими та іноземними шкідниками-диверсантами» [29, с. 1]. Після оприлюднення постанови подальші публікації були пов'язані з викриттям «шкідників».

У контексті шкідницького трактування образу «ворога народу» потрібно розглянути і доповідь В. Молотова «Наші завдання у боротьбі з троцькістськими та іншими шкідниками, диверсантами та шпигунами» [27]. Щоб продемонструвати масштаби поширення «ворожої» діяльності та

«шкідництва», він наводить приклади промислових підприємств різних галузей. У доповіді отримує розвиток теза Й. Сталіна про «використання партійного квитка» для організації шкідництва, яке отримало різні вияви, серед яких були «уповільнення ходу найважливіших будівництв», «аварії, вибухи, обвали, катастрофи, пожежі», «створення гострих диспропорцій в господарстві, випуск браку, зрив стаханівського руху» [27, с. 1]. Характеризуючи засоби боротьби з «ворогами народу», В. Молотов робить акцент на необхідності «відповісти ударом на удар, громити всюди на своєму шляху загони цих лазутчиків та підричників із табору фашизму» [27, с. 4].

Загалом, протягом квітня–травня 1937 року під час «кампанії» з дискредитації «шкідників» це слово в різних газетних текстах було вжито 512 разів. Але це слово використовувалося і в наступні місяці. Зокрема за період з червня по серпень 1937 р. це слово було вжито 599 разів, що разом за весь період вживання становить 1 111 разів.

До літа 1937 року трактування образу «ворога народу» знову зазнає змін, що було пов'язано з підготовкою та проведенням судового процесу над командним складом Червоної Армії. Основним в цей період стає прив'язка образу «ворога» до ідеї про зовнішню загрозу у вигляді образу «шпигуна». Зокрема в «Правді» виходять статті про «діяльність іноземних спецслужб».

Першою такою публікацією стала стаття С. Уранова «Про деякі підступні прийоми вербувальної роботи іноземних розвідок». Ця стаття стала відправним пунктом у переорієнтації на розуміння «ворога» як представника «капіталістичного оточення». У підсумку статті автор фактично ототожнює шпигунську діяльність з війною, підкреслюється, що «шпигунство – це безперервна прихована війна, що ведеться армією шпигунів і не припиняється ні на хвилину» [67, с.4].

«Ворожа» діяльність показувалася як всеохоплююча, «шпигун» в статті характеризується як особа, яку важко відрізнити від звичайного радянського громадянина через її підготовку до завдання. Шпигунські кадри «прагнуть акліматизуватися в радянських умовах», «зійти за свого» [67, с.2]. Таким

чином, тут по-новому подається теза Й. Сталіна про масштабність «ворожої» діяльності.

На цю статтю згодом публікується «відгук від читачів» [31, с.3], в якому присутні заклики до «підняття пильності», «бути «добровольцем НКВС»» та висловлення подяки за «можливість посилити політичну настороженість та пильність». А в передовій «Правді» в наступному номері міститься заклик «безжалісно громити та корчувати» «ворогів народу» [4, с.1].

Нове трактування образу «ворога народу» було закріплено при висвітленні судового процесу над «антирадянською троцькістською військовою організацією». 11 червня 1937 р. було опубліковано повідомлення Прокуратури СРСР про викриття «спійманих на гарячому шпигунів» та існування в Червоній Армії «військово-шпигунської групи», пов'язаної з діяльністю «однієї іноземної держави», «яка веде недружню політику щодо СРСР» [9, с. 2]. Судове засідання відбулося 11 червня 1937 року, а в наступному випуску було оприлюднено текст вироку та повідомлення про його виконання [7]. У цьому випуску домінуючою темою стало «викриття шпигунської банди», а образ «ворога народу» як «іноземного шпигуна» – основним трактуванням цього образу в радянській пропаганді.

Всього за період цієї кампанії слово «шпигун» було вжито 1 567 разів. Пік його використання припадає на червень, коли висвітлювався процес «військової організації» – за 4 дні публікацій це слово було вжито 421 раз.

Вартою уваги, на наш погляд, є запущена з цього приводу кампанія із закликами «випустити позику зміцнення обороноздатності» СРСР [16, с.2]. Цей факт варто розглядати як один із прикладів багатофункціональності пропагандистських кампаній та використання їх з цілком практичною метою.

Друга половина 1937 року характеризується переміщенням образу «ворога народу» до союзних республік, провідною стає тема виявлення «ворожих елементів» у радянських республіках та у прикордонних зонах. Разом з тим відбувається певне «відродження» інтерпретації образу «ворога народу» у

його класовому розумінні, зокрема у вигляді термінів «буржуазні націоналісти», «білогвардійці», «церковники».

Неодноразово згадувана в пресі необхідність «пильності» знаходить своє відображення у активному висвітленні відкритих показових процесів над районними, колгоспними керівниками, директорами МТС, що повинно було мобілізувати колгоспників та робітників на боротьбу зі «шкідниками» та «диверсантами». Разом з тим, нових «ворогів» продовжували пов'язувати з уже відомими конкретними образами. Найчастіше в назвах процесів фігурували назви «троцькістсько-бухаринські», «контрреволюційні», «праві» [50-54]. Місцеві судові процеси, що висвітлювалися у районній пресі, давали можливість зробити образ «ворога» конкретним, персоніфікованим та близьким до читача газети.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в 1937 році образи «ворога» та «ворога народу» отримують свій подальший розвиток у зв'язку з новими репресивними кампаніями влади.

1938 рік вважається апогеєм репресивної політики у добу Великого терору. Контент-аналіз газети «Правда» показує, що хоча частота використання слова «ворог» дещо зменшилася – до 5 477 разів, але словосполучення «ворог народу» зустрічається частіше – 1 124 рази (див. рисунок 2.2.).

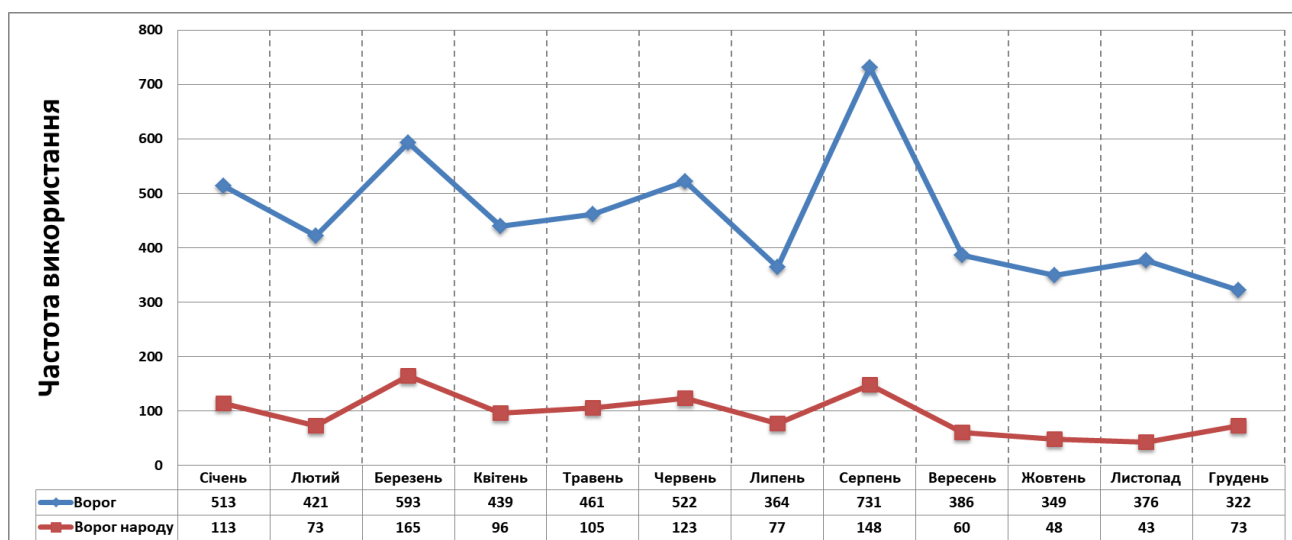

Рис. 2.2. Використання термінології "ворог" та "ворог народу" на сторінках "Правди" у 1938 р.

Найбільше терміни «ворог» та «ворог народу» використовувалися у березні 1938 р. під час висвітлення Третього Московського процесу – «правотроцькістського антирадянського блоку»: слово «ворог» – 593 рази, а словосполучення «ворог народу» – 165 разів. Також спостерігається значне збільшення використання слова «ворог» у серпні 1938 року, але це пов'язано в основному з фактором зовнішньої військової загрози – нагнітанням істерії у зв'язку із зростанням напруженості в Європі.

Вже на початку 1938 р. образ «ворога народу» отримує свій подальший розвиток на січневому пленумі ЦК ВКП (б), де обговорювалася та була прийнята постанова «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП (б) і про заходи щодо усунення цих недоліків» [28]. Ця постанова запровадила нові визначення «ворогів народу». З'являється поняття «кар'єристів-комуністів, які байдуже ставляться до долі членів партії і готові свідомо неправильно виключити десятки комуністів з партії для того, щоб самим виглядати пильними» [28, с.1]. Друга характеристика образу – це «майстерно замаскований ворог», що намагається «криками про пильність замаскувати свою ворожість і залишитися у складі партії – це по-перше, – і, по-друге, прагне шляхом проведення репресій перебити наші більшовицькі кадри, посіяти невпевненість і зайву підозрілість в наших рядах» [28, с.2].

Ця постанова започаткувала кампанію з «викриття кар'єристів, провокаторів, наклепників». На нашу думку, це було пов'язане з прагненням влади виправдати «перегини» під час проведення репресивних акцій ексцесом виконавця.

Третій Московський процес став ключовим в остаточному формуванні образу «ворога народу». Перебіг судових засідань висвітлювався з 28.02.1938 по 13.03.1938. Під час цього процесу було сформульовано узагальнений образ «ворога народу» на основі всього спектру обвинувачень, що використовувалися до цього: «шкідницька, диверсійна діяльність», «шпигунство на користь іноземних держав», «вбивства С. М. Кірова, Куйбишева, А. М. Горького» [36].

Таким чином, на нашу думку, цей процес став завершальним етапом у формуванні цілісного образу «ворога народу», який включав в себе такі узагальнені характеристики, як «шкідник», «диверсант», «вбивця», «шпигун», «агент», «зрадник», «терорист», «бандит». З весни 1938 року відбувається загострення зовнішньополітичної ситуації в Європі. Це призводить до корегування образу «ворога» з акцентом на «зовнішнього ворога» та «капіталістичне оточення».

Отже, образ «ворога народу» був збірним елементом пропагандистських кампаній доби Великого терору. Цей образ був універсальним та багатофункціональним, що давало можливість використовувати його відповідно до ідеологічної кон'юнктури, виправдовувати власні соціально-економічні та політичні прорахунки та пояснювати необхідність масових політичних репресій.

2.2. Образ «ворога народу» у висвітленні регіональної преси

Оскільки Радянська Україна відігравала важливу роль у складі СРСР, центральна влада пильно стежила за ситуацією в республіці та активно пропагувала свою політику. Тому ідеологічно-пропагандистські кампанії, починаючись у центральних газетах знаходили свої логічне продовження у місцевій пресі. Це стосувалося як відкритих судових процесів, так і загального напрямку ідеолого-пропагандистських кампаній.

Зокрема, в українській пресі активно висвітлювався «Другий Московський процес», публікувалися повідомлення Прокуратури СРСР та заклики розправи з «троцькістами» [65, с. 2]. При цьому використовувалися типові формулювання заголовків статей, наприклад «Розстріляти зрадників Батьківщини» [57, с. 2], «Розчавити троцькістську гадину» [59, с. 4] із зазначеннями, що ці заклики є «одностайна вимога» всього народу. Також вирок підсудним визначався як «воля народу», вони називалися «отруйним сім'ям», від якого потрібно «очистити ... священну землю соціалізму» [5, с. 6].

Окрім офіційних редакційних статей, активно публікувалися відгуки та листи від підприємств та колгоспів, де проводилися мітинги та збори. Рішення цих зборів складала невід'ємну частину пропагандистської кампанії, а емоційно насичений текст був логічним продовженням офіційних публікацій. Основною вимогою рішень зборів було «розстріляти троцькістських бандитів», «розслідувати злочинницьку діяльність ... Бухаріна, Рикова ... та інших» [19, с. 2], «викрити та покарати» [13, с. 2]. Також вказувалося, що рішення суду «цілком задовольняє» авторів цих листів як частину «великого 170-мільйонного радянського народу» [6, с. 3].

Із змісту цих листів видно, що читачі активно використовували термінологію радянської преси, той самий «новояз». Кожен опублікований лист містить в собі стандартні кліше, які характерні для публікацій центральних друкованих видань. Підсудних називали цілком поширеними словами, як «троцькістська гадина», «троцькістські виродки», «троцькістська банда», «згряя». Активно використовувалися формулювання, пов'язані із терміном «фашизм» – «фашистські наймити», «німецькі фашистські та японські імперіалісти», «фашистські собаки», «агенти фашизму» та ін. Також активно зверталися до особи самого Троцького, найчастіше з формулюванням «Іудушка Троцький».

У листах характеризувалися і «плани» підсудних – відновлення дореволюційного ладу. Автори зазначали, що не дозволять «відновити злидні і темряву», «відібрати соціалістичну батьківщину», висловлювалося обурення тим, що «вороги» «руйнували заводи», «влаштували аварії та катастрофи та залізничному транспорті» і у такий спосіб прагнули «реставрувати капіталізм в СРСР».

Як бачимо, пропагандистські стратегії логічно продовжувалися у місцевій пресі. Зокрема, яскравим прикладом цього є блоки публікацій листів від читачів. Якщо у «Правді» публікувалися листи з усіх республік СРСР, то республіканська преса друкувала листи лише громадян конкретної республіки, що дозволяло показати, що вороги є не лише десь далеко, в Москві чи інших

радянських республіках, а в кожному місті та селі. Це дозволяло формувати атмосферу загальної підозри, недовіри, забезпечувати видимість підтримки дій влади.

Таким чином, оскільки «антирадянські, контрреволюційні елементи» починають шукати у союзних республіках та прикордонних регіонах, образ «ворога народу» у другій половині 1937 року починає дедалі частіше з'являтися у регіональній та місцевій пресі,

Аналіз преси Дніпропетровської області свідчить, що переважно «ворогів» виявляли у різних сферах народного господарства: колгоспах, підприємствах, МТС та ін. Також особливістю створеного образу «ворога» був його національний характер у вигляді «ворога-націоналіста».

Оскільки згідно з директивою Й. Сталіна під час «Великого терору» в районах мали проводити відкриті судові процеси, в подальшому щомісяця в регіональній пресі почали з'являтися повідомлення про показі судилища та відбувалося їхнє висвітлення протягом декількох номерів. Дослідження публікацій газети «Зоря» за 1937–1938 роки, дозволяє зробити наступні висновки щодо особливостей оприлюднених матеріалів.

По-перше, варто зазначити, що висвітлення відкритих судових процесів над «ворогами народу» в районах області здійснювалося за тими ж принципами, що і в центральних друкованих органах.

Найчисленнішими були публікації про окремих особистостей, що нібито були прихованими «ворогами». Такі особи працювали в різноманітних організаціях, навчальних закладах, на підприємствах та у сільському господарстві. Схожими є публікації про групу «ворогів», що нібито діяли на одному підприємстві чи колгоспі. Зазвичай в такому випадку фігуранти матеріалу були членами якоїсь більшої «троцькістської» організації.

Прикладом такого типу публікацій може слугувати замітка «Підлий акт ворога» [33, с. 4], у якій розповідається про пожежу в полі. Згідно статті, пожежа виникла через те, що селянин Тищенко кинув сірник, від якого і загорілася пшениця. Вказується також, що Тищенко вже був раніше судимий за

«шкідницький посів» і згодом «із заслання утік». Додатковою інформацією також є те, що Тищенко у 1919 році вбив людину. Ця стаття є прикладом того, як на конкретному прикладі, в даному випадку пожежі, ілюструється один з актів «ворожої» діяльності. Також примітним в статті є те, що Тищенка вимагали судити «показовим порядком».

Також в газеті була опублікована стаття «Вороги і їх посібники у профспілках» [24, с. 3]. У цій статті комплексно висвітлювалась діяльність «ворогів» у таких організаціях, як профспілки та парткомітет. «Головним героєм» публікації є керівник облпрофбюро Федорченко, діяльність якого полягала у «насадженні на керівні пости ворожих людей». Так, за сприяння Федорченка членами президії облпрофспілки були призначені «материй троцькіст Борисов», «вороги Кунін, Бучавер, Рабкін і Ющенко». «Допомагав» їм партійний комітет Палацу праці, який нібито «затискував критику і сприяв підлій діяльності».

У статті перелічувалися види «контрреволюційної роботи», яку здійснювали згадані особи: «розкладницька робота», «розвал профспілкової роботи», «розтринькування профспілкових коштів», «недбале партійне навчання». В цілому, ця організація характеризувалася як «контрреволюційна артіль». На нашу думку, метою даної публікації було показати значне поширення «ворожої» діяльності та її методи.

Ще одним прикладом є публікація «Ворожий виродок» [2, с. 3], про колишнього секретаря парторганізації криворізької міськради, якого називали «якийсь Петько». Ця публікація є достатньо цікавою, оскільки в ній робився більший акцент не на поточну діяльність «ворога», а на його минулому. «Фактами», що засвідчували провину «Петька», були визначені: організація «буржуазно-націоналістичних недобитків» для проведення «антирадянської агітації», вимоги «повернути розкуркуленому тестю його майно» та приховування діяльності «ворогів», будучи на посаді секретаря парткому міськради.

З тексту статті можна зробити висновок, що метою цієї публікації було прагнення автора звернути увагу «компетентних органів» на діяльність цього ворога», тому він звертався до райкому з закликом «негайно зайнятися» розслідуванням та «розкрити його справжнє політичне обличчя».

Варто також навести приклад публікації «На Петровці повільно ліквідують наслідки шкідництва», що є заміткою із зборів господарсько-виробничого активу «Петровки» [68, с. 4]. У цій статті критикувалося керівництво заводу «Петровка», яке нібито не докладало достатніх зусиль для «ліквідації наслідків шкідництва». Примітним є те, що в публікації дирекція заводу прямо не називається «ворогами», але загальна риторика статті, цитати з виступів робітників дозволяє зробити висновок, що керівництво також може бути зараховане до «ворогів».

Критика зводилася до того, що на виробництві панує «розбобтаність та безвідповідальність», а трудова дисципліна перебуває на «дуже низькому рівні». Також керівництво заводу звинувачували в тому, що «стахановським рухом не керують», «директора заводу майже не бачать в цехах» та невиконанні попередніх рішень зборів.

Прикладом висвітлення «ворожої діяльності» можна вважати і замітку «Ворожа вихватка» [8, с. 2], про недбалість та неухважність редакції криворізької газети «Червоний гірник». В цій газеті було розміщено публікацію, в якій «той, про кого писала газета в дописі, і той, хто писав допис – давно викриті як вороги народу». Таким чином, стаття зараховувала до «ворожої» діяльності і недбалість.

Поширеними також були статті про «друзів ворогів» – осіб, що були пов'язані з викритими «ворогами» і також займалися контрреволюційною діяльністю. Наприклад, у статті «Дружки і землячки ворога» [23, с. 3] розповідається про «близьких друзів» колишнього директора облфілії держбанку Дубинського, секретаря парткому Кахна та виконуючого обов'язки керуючого банку Левандовського. Кахна автори статті звинувачували в тому, що він «старанно приховував сигнали» про «ворожу діяльність Дубинського»,

«не дозволяв його критикувати», підтримував різноманітних «сумнівних» осіб, зокрема Винокур, «дружину викритого троцькіста». Левандовський, навпаки, був тим, кого нібито «прикривав» Дубинський. Ця стаття також містила звернення до парткому КП(б)У «негайно зайнятись» розслідуванням діяльності цих осіб.

Ще одним «закликом до дії» є публікація «До кінця викрити дружків ворогів народу» [20, с. 3], у якій розповідалося про діяльність «ставленика ворогів народу» Уксусова, який працював у різних сферах сільського господарства. Його звинувачували у недбалому ставленні до худоби, звільненні з роботи кваліфікованих працівників та в цілому зневажливому ставленні до них.

Одночасно у статті висвітлювалася «шкідницька» діяльність Кльошова, якого називали «висуванцем викритих ворогів народу». Він нібито «найбільше цікавився заводським добром», продавав робітникам цеглу за завищеними цінами, а різницю «клав у власну кишеню». Усіх цих осіб «покривала» парторганізація заводу та керівники підприємства, які також були «тісно пов'язані з ворогами народу».

У цій статті ми бачимо, як починаючи з розповіді про одного «шкідника», автори поступово переходять до висвітлення діяльності великого кола «ворогів» які перебувають практично на всіх рівнях підприємства. Виклад статті побудований таким чином, щоб сформувати у читача враження про «контрреволюційний зв'язок» всіх осіб, зазначених у статті. По суті, сам термін «дружки ворогів» мав показати спільність між ними. Таким чином, в умовах загального пропагандистського курсу читач цілком може пов'язати місцеві «ворожі прояви» з тими прикладами, що висвітлювалися на загальносоюзному рівні.

Ще одним видом публікацій є великі аналітичні матеріали. За своїми ознаками вони схожі на ті, що друкувалися в центральних виданнях. Такі статті іноді оприлюднювалися частинами в декількох номерах. Їхньою метою було

проілюструвати діяльність «ворогів» та «показати читачеві», як їх можна «розпізнати».

До таких статей ми відносимо, по-перше, передрук брошури Л. Заковського «Про деякі методи та прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухарінської агентури» [38-41], яка публікувалася протягом чотирьох випусків. Ця стаття давала комплексну характеристику діяльності «ворогів», наводилася навіть своєрідна історична довідка, щоб проілюструвати давність шпигунської діяльності спочатку на території Російської імперії, а потім СРСР. Автор висвітлює методи діяльності «фашистської агентури» та підкріплює їх численними прикладами.

Окремо слід виділити статтю під назвою «Розпізнавати ворога, як би він не маскувався» [56, с. 3], яка звертається до теми «ворожого капіталістичного оточення» і закликає виявляти «революційну пильність і непримиренність до ворогів партії і народу». Багато уваги присвячено особі М. Хатаєвича, на прикладі якого демонструються різні «методи» діяльності «ворогів», зокрема це «виголошення грізних промов ... і навмисне відведення уваги партійних організацій». Також велику частину статті присвячено М. Єжову, оскільки «викриття фашистської банди» визначалося як його досягнення.

Темі пошуку «ворогів» присвячувалися і передові статті, які зазвичай були пов'язані із висвітленням відкритого судового процесу. Показові процеси мали на меті показати діяльність ворогів, так би мовити, «з перших рук» – підсудні самостійно розповідали про свої «злочини» та зв'язки з іншими «троцькістами».

Заслуговує уваги і передова стаття «До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів» [12, с. 1], що була опублікована після зборів партактиву Київської міської організації КП(б)У. У цій статті робився акцент на «буржуазно-націоналістичній» основі діяльності «ворогів» та їх «класовому» походженні. Зокрема, С. В. Косіор у своїй доповіді називав «ворогів» «запроданцями і наймитами німецького фашизму й польської шляхти», це «ідеологи куркульства, міщанства, попівські і куркульські синки», що нібито

«переповзли з табору боротьбистів». Багато уваги приділялося висвітленню діяльності «ворогів» в науці, освіті та юстиції. Пропонувалися і методи боротьби з ними, а саме – «висування молодих українських більшовицьких кадрів», які «вирости і загартувалися в боротьбі за генеральну лінію партії». Головним же завданням проголошувався «остаточний розгром націоналістичних запродавців».

Як зазначалося раніше, деякі статті передруковувалися з центральних газет. Прикладом таких публікацій є передрук передовиць газети «Правда» під час висвітлення відкритого судового процесу «Правотроцькістського блоку убивців, шпигунів і зрадників» [15; 35; 64]. Ці статті публікувалися без будь-яких змін, за винятком перекладу українською мовою.

Власним матеріалом «Зорі» є передова під назвою «Смерть злодюгам!» [62, с. 1]. Ця стаття покликана продемонструвати реакцію жителів Дніпропетровщини на судовий процес. Вступ статті є надзвичайно емоційно насиченим, фігуранти процесу отримали численні лайливі епітети, наприклад «падло, скажені пси, гидота, кати, наволоч, огидні потвори». Від імені «трудящих Дніпропетровщини» в статті публікувалися заклики «фізично знищити, стерти з лиця землі», «покарати фашистських бандитів», «розчавити фашистську гадину».

Продовжують тему цього відкритого судового процесу численні публікації листів читачів, які реагували на висвітлення процесу. Загалом, теми листів були звичними та аналогічними тим, що публікувалися в «Правді» – це або заклики «знищити ворогів народу», або обіцянки «ще більше піднести класову пильність»

У газеті «Зоря» було надруковано і невеликий сатиричний твір на тему «ворогів» – фейлетон під назвою «Про дрян» [60, с. 4], у якому розповідалося про коменданта гуртожитку Укрбудмісцпрому Кочетова Дмитра Савельйовича. Кочетов нібито і не є тим звичним «ворогом», тобто шкідником, троцькістом чи диверсантом. Його образ є більш «приземленим», пов'язаним з моральними вадами людини, однією з яких є «похотливість», про яку і розповідається у

замітці. Через це, зокрема, Кочетова названо «особливим типом ворога», який «не менш небезпечний для нас, ніж всякий інший ворог». Такий тип «ворогів» нібито небезпечний тим, що «Кочетови гальмують наш рух уперед», «паскудять світлу, радісну дійсність».

Як бачимо, в цій публікації показано побутовий образ ворога, який начебто і не здійснює якоїсь контрреволюційної чи шкідницької діяльності, але своєю поведінкою в особистому житті все одно може завдати шкоду, тому для таких людей «передбачено спеціальний артикул карного кодексу». Також тут ми бачимо поширену пропагандистську техніку, коли прізвище однієї людини використовують як назву та характеристику якогось узагальненого явища – «кочетови» [60, с. 4].

Отже, можна зробити висновок, що образ «ворога народу» у регіональній пресі мав свої особливості, перш за все, обумовлені його класовим та національним походженням. У висвітленні діяльності «ворогів» в основному робився акцент на засміченості ними місцевих органів влади, колгоспів, підприємств. Таким чином, демонструвалась масштабність ворожої діяльності, що мала обумовлювати постійну «пильність» та «підозрілість» громадян.

Висновки до 2 розділу

Отже, на основі вищевикладеного ми можемо сформулювати наступні висновки. Газета «Правда» була важливим інструментом партійно-радянської пропаганди. Кожен випуск був побудований з метою впливу на особистість читача з чітко визначеною пропагандистською та ідеологічною метою. Образ «ворога народу» органічно формувався та змінювався протягом всього періоду Великого терору, набуваючи нових ознак та смислових навантажень. Він трансформувався відповідно до пропагандистських установок партії та розповсюджувався у суспільстві через друковані видання.

Газета «Правда» задавала основний пропагандистський курс, якого повинні були дотримуватися місцеві друковані видання. Протягом 1937–1938

рр. послідовно змінювалися репресивні кампанії – проти політичних ворогів, «шкідників», «шпигунів», «диверсантів». Метод контент-аналізу дозволив нам простежити динаміку використання термінів «ворог» та «ворог народу» та основних категорій, що були з ним пов'язані.

Регіональна преса також приймала активну участь у формуванні образу «ворога народу» на місцях. Головною особливістю було те, що регіональна преса висвітлювала «ворожу діяльність» на місцях, показуючи, таким чином, близькість та небезпеку «ворогів». Найчастіше «вороги» викривалися на виробництвах та колгоспах, а в парторганізаціях та органах влади – цілі контрреволюційні організації.

РОЗДІЛ 3. ПОКАЗОВІ ПРОЦЕСИ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗПАЛЮВАННЯ «КЛАСОВОЇ НЕНАВИСТІ»

3.1. «Московські процеси» як індикатор загальносоюзного пропагандистського курсу

Будь-який образ повинен знаходити своє відображення у реальних, матеріальних речах, подіях, особах. Образ «ворога народу» також не міг існувати лише на сторінках газет. Його потрібно було постійно підкріплювати реальними прикладами, показувати, хто саме є ці «вороги», і на їх основі проводити пропагандистські кампанії. Саме для цього й існували показові політичні процеси, які широко висвітлювалися в засобах масової інформації.

Основні принципи організації показових процесів були визначені ще Шахтинської справою, справою Промпартії, Трудової селянської партії, Спілки визволення України наприкінці 1920-на початку 1930-х рр. До них ми відносимо, по-перше, наперед визначену «винуватість» підсудних. Суд не мав на меті об'єктивний розгляд справи, його завданням було максимально покарати «винних». По-друге, кожен судовий процес використовував певні ідеологічні кліше. В подальшому ці словесні конструкції, ідеї та образи підкріплювали пропагандистський курс сталінського керівництва. По-третє, під час проведення показовий процес ставав подією «номер один» в усій системі радянської пропаганди. Судові процеси висвітлювалися в союзній та місцевій пресі, їм присвячувалися збори та мітинги.

Доба Великого терору 1937–1938 рр. стала періодом організації нових показових судових процесів, які ми умовно поділяємо на дві категорії. Перша – це судові процеси проти вищої політичної та військової еліти. До них відносимо т. зв. Московські процеси (безпосередньо в досліджуваній період – справи «Паралельного троцькістського центру» та «Правотроцькістського блоку» 1937 та 1938 рр. відповідно) та справа «антирадянської військової троцькістської організації». До другої категорії належать показові судові

процеси над районним керівництвом, які були санкціоновані сталінською директивою від 3 серпня 1937 р. і спрямовані проти керівників МТС, земельних органів, райвиконкомів і райпарткомів. Ці справи були пов'язані з аграрною сферою, де виявляли «шкідників» та «диверсантів», діяльність яких нібито перешкождала успішному функціонуванню колгоспно-радгоспної системи.

«Московські процеси» висвітлювалися в газеті «Правда», що слід розглядати як один із найяскравіших прикладів роботи радянської пропагандистської системи. Варто коротко окреслити схему, за якою відбувалося висвітлення цих політичних процесів. Першою публікацією ставало повідомлення Прокуратури СРСР про те, що нібито було викрито групу осіб, які становили загрозу радянській владі, оприлюднювалося обвинувачення, перелічувалися головні фігуранти справи та «анонсувалася» дата проведення судових засідань.

Наступними, як під час Другого так і Третього Московських процесів, були публікації стенограми судових засідань протягом 8–10 випусків. Ці стенограми друкувалися на наступний день після відповідного засідання.

Після стенограм йшли статті, які називалися «Із зали суду». В них описували настрої, реакцію присутніх та в цілому те, що відбувалося в судовій залі. Зазвичай, в цих публікаціях намагалися показати обурення та схвалення присутніх тим, що відбувалося. Особливо робився акцент на тому, що присутні вимагали «справедливого вироку» для всіх, хто перебував на лаві підсудних, та висловлювали цілковиту підтримку радянській владі загалом, та особисто Сталіну зокрема. За допомогою таких публікацій створювався «ефект присутності» в залі суду, що підвищувало емоційний зв'язок читача з тим, що відбувалося за тисячі кілометрів, в Москві.

Процес «антирадянської військової троцькістської організації» дещо відрізняється у тому аспекті, що під час її висвітлення не публікувалися стенограми судових засідань. В пресі був одразу надрукований вирок з усіма необхідними деталями справи, висновками та пропагандистськими посланнями.

І завершували «схему» висвітлення судового процесу так звані «листи з народу». Ці листи надходили від партійних зборів, зборів трудових колективів, мітингів тощо. В цих листах також засуджували «обвинувачуваних» та вимагали винести їм «справедливий вирок». Звісно ж, під справедливим вирокком малася на увазі смертна кара.

Потрібно знову виокремити справу «антирадянської військової троцькістської організації». Як вже зазначалося в попередньому розділі, ця справа стала приводом для розгортання кампанії щодо випуску «позики зміцнення обороноздатності» СРСР. Ця тема стала продовженням пропагандистської кампанії цього процесу.

Як висвітлювалися в газеті «Правда» показові процеси над вищим партійним та радянським керівництвом у 1937 р. можна розглянути на прикладі Другого Московського процесу – показового суду над групою колишніх керівників партії та в минулому – активних діячів опозиції Й. Сталіну. Справа слухалася в Військовій колегії Верховного Суду СРСР с 23 по 30 січня 1937 р. Головою суду був В. В. Ульріх, сторону обвинувачення представляв Прокурор СРСР А. Я. Вишинський. Основними фігурантами справи були Г. Л. П'ятаков, К. Б. Радек, Л. П. Серебряков, Г. Я. Сокольников.

Інформація про судові засідання оприлюднювалася в газеті «Правда» у восьми номерах з 24 по 30 січня 1937 р. Початок був покладений у випуску №23 від 24 січня 1937 р., де у передовій статті повідомлялось, що почалося судове засідання у справі антирадянського троцькістського центру. Вже в першому реченні підсудним була дана характеристика «зрадників, диверсантів, шпигунів та вбивць», що прагнули «повалення радянського ладу, щоб замінити ... соціалістичний устрій капіталістичним», «повернути землі поміщикам та куркулям», розділити СРСР, віддавши «Японії Примор'я та Приамур'я, а Німеччині – Україну». Для цього нібито передбачалося створити союзи с Німеччиною та Японією, підривати підприємства та шахти, влаштовувати катастрофи на залізницях. Вказувалося, що «троцькісти» створювали групи для «терористичних замахів на життя керівників ВКП (б) та радянського уряду –

Сталіна, Молотова, Кагановича, Ворошилова, Орджонікідзе та ін.». Завершувала цю статтю теза про те, що суд винесе членам цієї контрреволюційної організації «заслужений вирок» [34, с. 1].

Як бачимо, вже на початку процесу було окреслено «антигероїв» цієї справи. Причому, окрім цілком конкретних П'ятакова, Радека, Сокольникова, Серебрякова і, звісно ж, Троцького, до справи залучають і узагальнені «класові» образи «поміщика і куркуля» в селі та «фабриканта і торговця» у місті. Також згадуються «деякі іноземні держави», можна здогадатися, що це Німеччина та Японія.

Текст статті є надзвичайно емоційно насиченим, наповненим експресивними виразами, наприклад «підлість, що перевищує все, що до цього знала історія», «ярмо капіталістичної експлуатації», вказувалося, що троцькісти бажали «в ріках крові робітників, селян та інтелігенції потопити соціалізм». До «обвинувачуваних» застосовувалися такі вирази, як «тричі мерзенні троцькістські мерзотники», «бандити», «шайка», «найманні вбивці». Як бачимо, все було спрямовано на те, щоб одразу ж, з перших речень налаштувати читача на різко негативне емоційне ставлення до описуваних подій, а, як відомо, на підвищеному емоційному фоні людина є більш сприйнятливою до будь-якої інформації, що і потрібно було радянській пропаганді.

Висвітлення судового процесу починалося з оприлюднення обвинувального висновку [44, с. 2], в якому лаконічно та вичерпно характеризувалася «контрреволюційна» діяльність підсудних. Разом з тим, формулювання обвинувачення доповнювалися цитатами з допитів підсудних. Така схема викладення створювала умови для кращого сприйняття змісту обвинувачення, адже на противагу сухій, формальній подачі інформації прокурорів, цитати і пряма мова фігурантів процесу були більш зрозумілі читачу.

Стенограма засідання починалася з організаційної інформації, де зазначалися учасники процесу, склад суду. Окремо наголошувалося, що на

засіданні присутні представники від московських заводів, громадськості, письменники, а також радянські та іноземні журналісти, члени дипломатичних корпусів різних держав.

Першим на судовому процесі допитували Георгія П'ятакова [45; 46] – одного із керівників «Паралельного антирадянського троцькістського центру». За словами самого Г. П'ятакова, в групі його вважали «спеціалістом-господарником», тому основним змістом його роботи нібито було шкідництво в народному господарстві, переважно в промисловості. У відповідях на запитання прокурора Г. П'ятаков детально розповідав про всі обставини своєї діяльності, починаючи від самого вербування до троцькістської групи. Робота Г. П'ятакова як троцькіста полягала в наступному. За його сприяння були укладені не вигідні договори з німецькими компаніями на постачання обладнання за завищеними цінами. Також за його наказами відбувалося введення в експлуатацію неготових, або неякісно побудованих підприємств, що призводило до затримок у виробництві.

Окрема увага була приділена Україні, зокрема згадувалося, що на вугільних підприємствах Донбасу вводилися в експлуатацію неготові коксові печі. В Україні було сформовано і власний троцькістський центр на чолі з Логіновим, Голубенком, Коцюбинським та Лівшицом. В планах було виведення з ладу стратегічних промислових підприємств та організація диверсій, що мали призвести до значних людських жертв. Протягом розповіді П'ятаков згадував велику кількість осіб, що нібито діяли за його вказівками на всій території СРСР. Частина із них проходили за цією справою, і Прокурор Вишинський паралельно ставив їм питання, а їхні відповіді підтверджували та доповнювали покази П'ятакова.

Окрім того, П'ятаков розповідав про свої контакти з Седовим, який нібито представляв Троцького та передавав всі вказівки від нього через листи. В одному із них були прямі вимоги «прибрати Сталіна та його помічників». Згадував П'ятаков і зустріч з самим Троцьким, під час якої отримав додаткові інструкції щодо своєї «контрреволюційної» роботи. Зокрема, Троцький

обґрунтував своє ставлення до шкідництва та висловив тезу про неможливість побудови соціалізму в окремо взятій країні. П'ятаков пояснив і сутність домовленостей Троцького з фашистськими країнами, відповідно до яких і здійснювалася діяльність групи.

Загалом, Г. П'ятаков розкрив економічні аспекти діяльності троцькістського центру, що, на думку влади, мало продемонструвати суспільству винних у невдачах сталінської економічної політики, а саме – «шкідників» та особисто Троцького.

Наступним висвітлювався допит Карла Радека [47], з роботою якого були нібито пов'язані зовнішньополітичні та терористичні аспекти діяльності троцькістського центру. К. Радек також отримував листи з директивами від Троцького. В одному із них містилися вказівки щодо необхідності «підбору кадрів для терористичних груп», що мали здійснювати терористичні акти проти керівництва держави. Так, К. Радек безпосередньо керував однією з груп, що була причетна до вбивства С. Кірова у 1934 р. Саме К. Радеку Троцький нібито повідомив про необхідність переходу від «підпільного», «індивідуального» терору до «планомірної терористичної роботи», групового терору.

Свідчення про другий лист Троцького розкривали діяльність Троцького та Радека у сфері зовнішньополітичних зносин. Зокрема, Троцький повідомляв, що він встановив контакти з «якоюсь середньо-європейською державою», що зацікавлена у поділі територій СРСР. Представники цієї ж держави після офіційних переговорів спілкувались і з К. Радеком, який підтвердив ці «пропозиції» Троцького.

Лист також торкався теми економічної діяльності СРСР після майбутнього перевороту. Розкривалися деталі того, що Троцький називав «реставрацією капіталізму». Для цього необхідно було здійснити економічні поступки на користь іноземним капіталістам, і, відповідно, допустити іноземний капітал в промисловість. Передбачався розпуск колгоспів та відродження «куркульства».

Потрібно звернути увагу і на висвітлення політичної програми, що містилася у листах Троцького. Однією з характерних рис майбутнього ладу, за словами К. Радека, було «вирівнювання соціального ладу СРСР з фашистськими державами». Хоча детально під час допиту і не розкривається сутність цієї ідеї, але з попередніх показів можна зробити висновок, що це мало бути повернення до капіталістичного ладу. Другою характеристикою цього державного устрою є так звана «бонапартистська влада», тобто влада, що служить на користь іноземному капіталу, і, відповідно, втрачає будь-яку самостійність у прийнятті рішень.

Наступним допитували підсудного Сокольников [48]. З його свідчень ми дізнаємося в основному про програмні засади діяльності троцькістського центру. У своїх свідченнях Сокольников обґрунтовує зв'язки з фашизмом, називаючи його «найорганізованішим капіталізмом», що «душить Європу та СРСР», тому краще з ним «домовитися, аніж піти на якісь поступки». У своїй діяльності троцькісти спиралися головним чином на «залишки селянської буржуазії», тобто колишніх куркулів. Головним методом відродження капіталізму в СРСР мало стати «поступове відродження капіталістичних елементів, які би витісняли та замінювали соціалістичні». Відповідно для цього було необхідне згортання політики колективізації та індустріалізації.

Допит підсудного Серебрякова [49] розкривав деталі шкідництва у транспортній сфері у співпраці з П'ятаковим. Основними завданнями були: зрив перевезень, зменшення завантаженості вагонів та недовикористання потужностей поїздів. Все це мало погіршити роботу залізничного транспорту, а з початком війни і зовсім його паралізувати. Окрім того, Серебряков розповідав про керівництво групами, що мали здійснити замах на перших осіб СРСР, а саме на Сталіна, Берію та Єжова.

Загалом, можна висновувати, що покази чотирьох основних обвинувачених розкривали різні аспекти «контрреволюційної» діяльності «паралельного троцькістського центру». Причому П'ятаков прямо наголошував, що кожен з учасників був нібито експертом у своїй сфері

шкідництва. Відповідно запитання та відповіді були побудовані таким чином, щоб розкривати особливості сфери діяльності конкретного підсудного. Така схема викладу показувала розподіл «ролей» на процесі. Разом з тим, спільні моменти діяльності групи, її програмні засади та мета неодноразово повторюються у свідченнях підсудних, підкріплюючись прикладами з їхньої сфери шкідництва. Наприкінці кожного допиту прокурор Вишинський робить особливий акцент на тому, що підсудні самі зізнавалися, а вся їхня діяльність була «зрадою батьківщини».

Даний судовий процес підтверджує тезу про «політизацію» образу «ворога народу». Підсудні у своїх свідченнях називали посади, які вони обіймали під час здійснення «шкідництва», і розповідали, як вони використовували своє службове становище для досягнення контрреволюційної мети. На основі цього Сталін сформулював тезу про ворогів «з партійним квитком у кишені», що стане обґрунтуванням подальших чисток всередині партії.

Наступним судовим процесом, який висвітлювався в газеті «Правда», був закритий процес над «Антирадянською військовою фашистською організацією». Основними фігурантами справи стали 8 військових діячів: М. М. Тухачевський, Й. Е. Якір, Є. П. Уборевич, А. І. Корк, Р. П. Ейдеман, Б. М. Фельдман, В. М. Примаков та В. К. Путна. Як вже зазначалося, сам судовий процес не висвітлювався у вигляді стенограм, в пресі було опубліковано повідомлення Прокуратури СРСР та вирок підсудним [9, с. 2]. У 159 номері газети «Правда» була надрукована стаття «Криза іноземної буржуазної розвідки» [22, с. 1], назва якої начебто і не стосувалася кримінальної справи, але сама стаття в тогочасному типовому стилі розкривала деталі «злочину». Основним обвинуваченням було те, що група «наймитів однієї іноземної держави» повинна була «всіма доступними способами підірвати могутність Червоної Армії» та «обороздатність СРСР».

Знову ми спостерігаємо емоційну насиченість тексту та ключові слова, за допомогою яких характеризували основних фігурантів справи. Головний

акцент робиться на тому, що діяльністю підсудних керувала іноземна розвідка. Хоча конкретна іноземна країна не називалася, але з подальшого тексту стає зрозуміло, що ця країна – нацистська Німеччина, яка зацікавлена у поразці СРСР у майбутній війні та реставрації капіталізму.

Наступною публікацією в цьому ж випуску стало повідомлення Прокуратури СРСР. Це невелика за своїм обсягом стаття, яка в офіційному стилі висвітлювала сутність обвинувачення та в цілому повторювала те, що було описано у першій статті.

Подальші публікації показують головну особливість у висвітленні цього судового процесу – оскільки висвітлювати його перебіг було неможливо, в газеті почали масово публікувати статті, які мали продемонструвати народну підтримку вироку та діям влади – резолюції зборів та мітингів, колективні листи від профспілок, колгоспів тощо. Ми не можемо стверджувати, що ці листи публікувалися згідно з оригіналом, але можна прослідкувати те, що абсолютно всі листи містили ті кліше, які використовували офіційні публікації – «шпигуни та диверсанти», «агенти фашизму», «іноземні наймити». Окремо «прославлялася» робота НКВС.

Паралельно із публікацією «листів підтримки» розпочинається кампанія з ініціювання випуску «позики зміцнення обороноздатності» СРСР [16, с. 2]. Перше повідомлення з'являється у 163 номері газети «Правда» у вигляді листів від працівників залізниці, що нібито вимагали випустити відповідні позики. Далі протягом чотирьох випусків ця тема активно просувалася. Звідси ми бачимо практичне використання наслідків показових судових процесів. Тобто можна зробити висновок, що пропагандистські кампанії використовувалися не лише з ідеологічною, але й економічною метою.

Апогеєм роботи сталінської пропагандистської машини за доби Великого терору став процес «антирадянського право-троцькістського блоку». Він є останнім з так званих Московських процесів, це публічний суд над групою колишніх державних і партійних керівників Радянського Союзу, а також трьома широко відомими в країні, високопрофесійними лікарями. Справа слухалася у

Військовій колегії Верховного Суду СРСР з 2 по 13 березня 1938 року. В цей же період в газеті «Правда» висвітлювалися судові засідання по схемі, тотожній Другому Московському процесу.

Як вже зазначалось, саме під час цього процесу відбулося остаточне оформлення образу «ворога народу». В публікаціях використовувалися всі попередні кліше та характеристики, які застосовувалися протягом 1937 року в різних контекстах. Традиційно кампанія почалася з передової «Правди» від 28 лютого 1938 р. [36, с. 1], де повідомлялося про проведення відкритого судового процесу, розкривалася суть обвинувачення та наводився перелік підсудних. Основними обвинувачуваними були: М. І. Бухарін, О. І. Риков, Г. Г. Ягода.

Зміст обвинувачення полягав в наступному: організація вбивства С. Кірова та причетність до вбивства В. Куйбишева, В. Менжинського та М. Горького. Крім цього, М. Бухаріна звинуватили у тому, що в 1918 р. він разом із лівими есерами і групою «лівих комуністів» намагався зірвати Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918 р., заарештувати і вбити В. Леніна і Й. Сталіна та сформувати новий уряд. Також «завданням» групи був «підрив військової могутності СРСР» та його «розчленування» з подальшим поділом територій між «деякими іноземними державами» та «реставрація капіталізму».

На відміну від процесу 1937 року, де обвинувачені нібито співпрацювали з «деякими іноземними державами», на даному процесі обвинувачувані прямо називалися «шпигунами на службі іноземних розвідок», які виконували «плани, розроблені в генеральних штабах певних держав». Фігуранти справи повинні були «забезпечити розчленування СРСР», «реставрувати капіталізм». Цікаво, що в статті є фраза про те, що «слідство до кінця зриває завісу, за якою ховається заклятий ворог радянського народу ... – Троцький». Можливо це можна пов'язати з тим, що за справою «право-троцькістського блоку» проходило більше діячів, пов'язаних з троцькістською або правою опозицією, яка складалася зі старих дореволюційних партійців.

До обвинувачуваних застосовуються такі формулювання, як «фашистські змовники», «професійні шкідники, диверсанти, вбивці», «холопи капіталу», «п'ята колона» в майбутній війні». До складу групи нібито входили «есери і меншовики, буржуазні націоналісти та провокатори з царської охранки». Головний акцент в статті робиться на те, що всі дії підсудних координувалися з інших капіталістичних країн, що може бути свідченням того, що радянська пропаганда змінювала акценти у бік пошуку «зовнішнього ворога».

Обвинувальний висновок [42, с. 2], опублікований 3 березня 1938 р., має декілька відмінностей від висновку процесу 1937 року. По-перше, обвинувальний висновок розділений на вступну частину, в якій коротко дається характеристика всіх фігурантів справи та наводиться загальний опис їхніх «злочинів». Наступні дві частини мають власні заголовки – «Шпигунство проти Радянської держави та зрада батьківщини» та «Вбивство діячів Радянської держави ... змова проти В. І. Леніна в 1918 році». І четверта частина, формальна – формула обвинувачення. Будучи поділений на структурні частини, обвинувальний висновок сприймається простіше, ніж січневий 1937 року. Разом з тим він дозволяє детальніше висвітлити різні аспекти «діяльності» фігурантів справи. В тексті містяться відсилки до попередніх процесів, а також до процесів, що відбувалися в союзних республіках, що нібито підтверджують дані слідства. Аналогічно з попереднім процесом наводяться цитати з показів обвинувачуваних під час допитів.

Цікавим в обвинувальному висновку є те, що в ньому прямо вказуються держави, які нібито використовували шпигунів для роботи в СРСР. Такими державами були Німеччина, Англія, Польща та Японія, які здійснювали «шкідницькі та диверсійні акти», «ряд терористичних актів проти керівників партії та держави» з метою «забезпечення поразки СРСР в майбутньому нападі фашистських агресорів». Свою діяльність в СРСР ці капіталістичні держави розпочали з моменту його заснування.

В першому пункті обвинувального висновку міститься інформація про те, як обвинувачувані нібито співпрацювали з розвідками іноземних держав. Знову

стверджується, що загальне керівництво групами здійснював особисто Троцький, який діяв за завданням тих же самих іноземних розвідок. Далі розкривається «шкідницька та диверсійна діяльність» підсудних в різних регіонах СРСР, а також наводиться нібито додаткова інформація, яка уточнює матеріали попередніх судових справ. Як нова «сфера діяльності» характеризується підготовка кадрів для терористичної та шкідницької роботи, чому була присвячена значна частина обвинувального висновку. Ця робота спиралася на «залишки старих контрреволюційних елементів», «білогвардійців, кримінальних бандитів, ув'язнених в таборах», «куркульства, духовенства та колишніх басмачів».

Другий пункт висновку висвітлює діяльність групи щодо вбивства партійних та державних діячів за «прямої змови з німецькими та японськими розвідками». Зокрема, за словами М. Бухаріна, це було потрібно для «приходу троцькістів до влади та поразки СРСР в майбутній війні». Окремо висвітлювалась причетність Г. Ягоди до вбивства С. М. Кірова, який нібито повинен був «не заважати діяльності терористичної організації». Важливим елементом діяльності групи називалось і вбивство О. М. Горького, який «відігравав важливу роль у завоюванні симпатій до СРСР з боку Західної Європи» і був «провідником генеральної лінії партії». Необхідність ліквідації О. М. Горького була обумовлена і тим, що нібито під його впливом від троцькістів «відходили прихильники з числа інтелігенції». Основним виконавцем цього вбивства був Г. Ягода, який організував отруєння письменника. Також обвинувачувані нібито організували вбивство В. Р. Менжинського та В. В. Куйбишева та готували замах на М. І. Єжова. Значна частина пункту була присвячена організації замаху на життя Леніна у 1918 р.

Стенограми допитів детально розкривають картину «злочинів». Загалом, допити зводяться до запитань прокурора та підтверджувальних відповідей підсудних, під час яких розкриваються «жахливі картини злочинів». Але «найфантастичнішими» свідченнями можна вважати слова підсудного

І. А. Зеленського, який стверджував, що за його наказами в масло підкидали цвяхи та скло. Під час допитів значна увага приділялась зносінам «правих» з іншими державами, щоб показати, як іноземні розвідки нібито втручалися в справу СРСР.

Таким чином, можна висновувати, що під час висвітлення Московських процесів 1937–1938 років були визначені певні пропагандистські «стандарти», які використовувалися владою для нав'язування суспільству «правильної», ідеологічно вивіреної інформації та формування образу «ворога народу». Уособлення образу «ворога» в конкретних персоналіях дозволяло ефективно маніпулювати суспільною думкою, спрямовувати її у потрібному напрямку.

3.2. Роль районних судових процесів у розпалюванні «класової ненависті»

Проведення районних показових процесів було «санкціоновано директивою сталінського керівництва від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські та обласні партійні комітети організувати в кожній області 2–3 відкритих судових процеси» над «шкідниками» та «ворогами народу». Дослідниця Н. Романець вказує, що організація судових процесів над «шкідниками в системі сільського господарства» стала одним з провідних напрямків репресій за доби Великого терору [111; с. 361]. Загалом судові процеси відбувалися у кількох напрямках: процеси над працівниками заготівельної галузі, процеси у галузі тваринництва та над ветеринарами, а також окремо процеси над районним керівництвом – керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів та райпарткомів.

Восени 1937 р. у дніпропетровській газеті «Зоря» висвітлювалося три відкритих судових процеси, зокрема з 20 по 23 вересня 1937 р. над «контрреволюційною шкідницькою терористичною бандою колишніх керівників Павлоградського району» [54; с. 2]. На лаві підсудних перебувало шестеро осіб: Ф. Т. Коробкін (колишній голова Павлоградського

райвиконкому), Г. М. Вихрест (колишній завідувач райземвідділу), М. Т. Бондаренко (колишній старший агроном і заступник завідувача райземвідділу), К. М. Бородавко (колишній директор Богданівської МТС), В. А. Пічугін (колишній директор Межирицької МТС) і П. К. Пінсон (колишній директор Павлоградської МТС).

Їм було пред'явлено обвинувачення за ст. 54, пп. 7 та 11 КК УРСР. В обвинувальному висновку, оголошеному на початку засідання, стверджувалося, що діяльність «банди» була спрямована на те, щоб викликати невдоволення у колгоспників, ведучи «нічим неприховане шкідництво в сільському господарстві». Окремо зазначалось, що кінцевою метою «діяльності» групи була «реставрація капіталізму в СРСР». Шкідницька діяльність обвинувачених нібито полягала у «заплутуванні сортонасінневої справи, невиконанні планів, засміченні ділянок бур'янами, невиконанні елементарних агротехнічних правил, шкідницькому ремонті техніки в МТС» [54; с. 2]. Додатково висувалося обвинувачення у дискредитації стаханівського руху.

Першим на судовому процесі допитували Г. М. Вихреста [54; с. 2], шкідницька діяльність якого полягала у порушенні процесу посіву цибулі та «порушуванні та заплутуванні сівозмін». Згідно з стенограмою допиту Г. М. Вихрест намагався виправдати свою діяльність тим, що «сліпо виконував вказівки секретаря райкому Кучинського», не знаючи, що вони були шкідницькими.

Особливістю публікації цієї стенограми допиту було те, що значна частина відповідей підсудного була замінена їхнім коротким переказом. Пряма мова Г. М. Вихреста наводиться в основному тоді, коли він визнає свою провину у різних шкідницьких діях.

В цілому, допит Г. М. Вихреста відбувався за наступною схемою: запитання голови суду, відповіді підсудного про те, що він не знав, що його дії шкідницькі, після чого на основі матеріалу попередніх допитів та показів інших фігурантів справи та свідків «викриття» правдивої інформації та визнання її Вихрестом.

Друга частина допиту проводилася прокурором, який змушував підсудного ще раз визнати свою провину у шкідницьких діях. Запитання прокурора в основному стосувалися зв'язків Вихреста з іншими фігурантами справи, метою яких було довести існування групи «шкідників», організованої секретарем райкому Кучинським. Також під час допиту прокурор прагнув показати зв'язок підсудного з іншими колгоспами для «реалізації шкідницьких планів». Допит завершився відповідями на запитання голови суду, у яких обвинувачуваний визнав свою провину. При цьому запитання були побудовані так, що вони не передбачали іншої відповіді.

Після допиту Г. М. Вихреста у газеті була надрукована замітка про те, що відбувалося в залі суду. Вона висвітлює настрої та реакцію присутніх на судовому процесі колгоспників та робітників. На відміну від офіційно-ділових формулювань стенограми допиту, ця замітка написала у вільнішій формі з використанням емоційної лексики щодо фігурантів процесу. Тут можна побачити ті ж формулювання, які використовуються і в загальносоюзній пресі. Щодо підсудних вживаються такі словосполучення як «контрреволюційна гадина», «вороги народу», «праві бандити», «собаки». У такий спосіб здійснювався вплив на свідомість читачів газети, щоб налаштувати їх проти «шкідників» та на підтримку влади, яка «захищає» звичайних колгоспників.

Наступним допитували підсудного В. А. Пічугіна, якого кореспондент з самого початку охарактеризував як «не новака» в організації правих реставраторів капіталізму». Підсудний нібито займався шкідництвом ще в 1929 році – під час процесу масової колективізації. Тоді від навмисно «розкуркулював середняцькі господарства», наслідком чого був вихід селян із колгоспів та «випадки гострого невдоволення радянською владою» [55, с. 2].

Далі знову використовувалась непряма мова, кореспондент коротко переказував те, як підсудний «довго розповідає про ... шкідницькі справи». При цьому текст набуває емоційного забарвлення завдяки використанню таких слів, як «бандит», «зрадник», «материй підлий двурушник». У підсумку

В. А. Пічугіна називають «найзапеклішим ворогом партії, ворогом радянської влади, ворогом народу».

«Шкідницька діяльність» підсудного нібито полягала в наступному. За його наказом майже половина тракторів не була відремонтована, через що було зірвано сівбу. Невиконання договорів колгоспників з МТС призводило до зниження урожайності, а відтак – до невдоволення колгоспників, оскільки від виробітку залежав розмір оплати трудодня, яка у деяких колгоспах була «неймовірно мізерною». Також Пічугін був причетний до фальсифікації «рекордів по кукурудзі», що здійснювалися для дискредитації стаханівського руху.

Пічугін визнав, що його шкідницька діяльність була «на користь ворогам», та виконувалася згідно директив «контрреволюційної організації». Наприкінці допиту він навіть зізнався, що був «учасником контрреволюційної організації правих, за вказівками якої ... провадив контрреволюційну роботу».

Наступними допитували підсудних Бондаренка, Пінсона та Бородавку. Стенограми їхніх допитів були невеликими і в основному стосувалися їхньої участі у контрреволюційній організації. Ставлячи запитання, голова суду вимагав від них зізнань у всьому, в чому їх обвинувачували.

Окремо потрібно зупинитися на допиті Бородавки, оскільки він детально описував, як зазначав кореспондент, «всі методи шкідницької контрреволюційної роботи». Обвинувачуваний повідомляв, що для зриву роботи МТС та колгоспів, за вказівкою «керівництва» групи, здійснювалася неправильна яровизація пшениці, перебільшення планів комбайнування, неправильне переорювання землі, затягування сівби. Бородавка також свідчив про те, що він нібито не розумів, що вказівки Кучинського, як керівника групи, є «шкідницькими». Але прокурор ставив «йому такі запитання, що Бородавці залишалось тільки зізнатись» у тому, що він свідомо їх виконував.

Також в цьому номері були надруковані так звані «листи від народу». В основному це звернення від колективів заводів та колгоспів з цілком звичними

закликами «покарати ворогів», «засудити цю бандитську зграю до ... розстрілу» та обіцянки «ліквідувати наслідки шкідництва» [50, с. 2].

Наступний номер розпочинався з передової статті, у якій коротко описувалися попередні судові засідання та розкривалася суть справи. Ця стаття написана в типовому для таких публікацій стилі, що проявляється вже у назві – «Нема і не буде пощади підлим ворогам народу». У ній надається короткий перелік «злочинів» підсудних з яскравими характеристиками особистості кожного з них. До фігурантів справи застосовуються такі вирази, як «обер-бандити», «фашистські запроданці» та звичні вже «вороги, мерзотники» тощо. Крім того, в цій статті підсудних пов'язують із «троцькістсько-бухарінською націоналістичною зграєю». Це формулювання є достатньо цікавим, оскільки до «реставрації капіталізму», «боротьби проти партії», «шпигунства» додається ще і націоналізм, як характерна риса діяльності «контрреволюційних організацій» в союзних республіках.

Останнім допитували підсудного Ф. Т. Коробкіна, який вважався «найголовнішою фігурою процесу», «одним із керівників павлоградської банди», оскільки займав посаду голови Павлоградського райвиконкому. Він свідчив, що організував «шкідницьку роботу» в Павлоградському районі. До його обов'язків входило «вербування нових осіб», здійснення шкідницької діяльності» та «активна підтримка правих». Ф. Т. Коробкін також повідомив про шкідництво в галузі тваринництва і про так зване «перекидування» голів колгоспів для їх «розвалу», що викликало невдоволення колгоспників.

Після оголошення вироку (всіх підсудних було засуджено до розстрілу) сторінки газети заповнили відгуки на процес, в яких зазначалося, що «з почуттям найглибшого задоволення зустріли ... справедливий вирок банді мерзенних правих зрадників» [3, с. 3] та закликали викривати та карати інших «ворогів та їхніх спільників» [25, с. 3].

Наступне показове судилище було організовано в П'ятихатському районі. Його висвітлювали в газеті «Зоря» з 17 по 23 жовтня 1937 р. під загальною назвою «Процес контрреволюційної шкідницької троцькістсько-бухарінської

банди в П'ятихатському районі». Відмінністю цієї справи було те, що основними її фігурантами було керівництво МТС та районне партійне керівництво. На лаві підсудних опинилися директори МТС: Саксаганської – В. В. Куліков, П'ятихатської – І. Ф. Волкобой та Зеленської – П. І. Жданов. Як співільники, за справою проходили С. К. Чайка (колишній голова райвиконкому), Д. Л. Москаленко (колишній старший агроном П'ятихатської МТС), І. Ф. Скалига (колишній старший механік цієї МТС) і В. П. Левченко (колишній техкерівник майстерень МТС). Загальне керівництво діяльністю групи, за версією слідства, здійснював колишній секретар райкому партії Д. І. Зайченко.

Як і в Павлограді, кінцевою метою діяльності групи нібито було прагнення підірвати «економічну міць колгоспів та викликати невдоволення колгоспників». Для цього неправильно здійснювалася сівба, погано ремонтувалася техніка, сільськогосподарські угіддя засмічувалися бур'янами та заражувалися шкідниками. Крім того керівництвом нераціонально розподілялася техніка під час виконання сільськогосподарських робіт [21; с. 4].

Однією з перших публікацій про цей судовий процес була замітка в газеті «Комуніст», де писалося про розгляд справи РНК УРСР та ЦК КП(б)У. Зокрема, розповідалося про такі «шкідницькі дії», як «недоброякісний обробіток ґрунту» та «несвоєчасна сівба» [1, арк. 2].

В газеті «Зоря» першою публікацією стало інтерв'ю кореспондента газети з представником прокуратури Грициневичем, який вів слідство у цій справі [32, с. 2]. Стаття розкривала деталі слідства та основний зміст обвинувачення, який полягав у «систематичному шкідництві з контрреволюційною метою». Цією «метою» було «підірвати успішний розвиток колгоспного будівництва», «вивести з ладу тракторні і комбайнові парки МТС району».

Висвітлення судового процесу також відбувалося у вигляді стенограм судових засідань. Першим допитували П. І. Жданова [52, с. 4], колишнього директора Зеленської МТС, якого було охарактеризовано як «заклятого троцькіста» (на відміну від попереднього процесу, де за словом «заклятий» йшло зазвичай «шкідник» або «бандит»). Згідно свідчень підсудного він нібито

займався контрреволюційною діяльністю ще з 1932 року. Спочатку до його обов'язків входило вербування нових людей, причому тут примітним є те, що ці люди вербувалися для «вчинення індивідуальних терористичних замахів на керівників партії й уряду».

Згодом П. І. Жданов, за вказівками Д. І. Зайченка, почав займатися шкідницькою діяльністю в колгоспах. Першим завданням було «зниження врожайності», що полягало у зриві вчасної сівби цукрових буряків, кукурудзи та соняшника, а також зриві комбайнування. Наступним методом шкідництва стало знищення техніки МТС, зокрема комбайнів, шляхом випуску на поле невідремонтованих комбайнів, «які негайно, по виході на ділянку, ламалися».

Цікавим, на наш погляд, є також епізод про взаємодію між різними членами організації та методи їх діяльності. П. І. Жданов свідчив про те, як учасники намагалися приховати діяльність організації. Для цього Д. І. Зайченко нібито висловлював недовіру до Жданова та намагався зняти його з посади директора МТС. Така діяльність називалася «методом легкого зганьблення окремих членів контрреволюційної організації» з метою «прикрити всю організацію і законспірувати її».

Потім допитували В. В. Кулікова, завдяки свідченням якого була встановлена «картина вербування ... нових членів». Саксаганська МТС, директором якої був В. В. Куліков, перебувала у важкому матеріальному становищі. Щоб уникнути відповідальності за це, Д. І. Зайченко нібито запропонував В. В. Кулікову приєднатися до групи правих.

Загалом, у свідченнях В. В. Кулікова йшлося про шкідництво у сфері ремонту та використання сільськогосподарської техніки. На поле часто випускали поламані трактори та комбайни, або комплектували їх старими запасними частинами, що призводило до затримок у зборі урожаю та великих втрат. Також однією із «сфер діяльності» підсудного була дискредитація агрономів з метою перешкоджання впровадження нових методів ведення господарства.

Наступного підсудного – І. Ф. Волкобая у стенограмі судового засідання називали «одним із найактивніших членів контрреволюційної групи». Спочатку він заявив, що не приймав участі у шкідницькій діяльності, але і не перешкоджав їй. Проте «твердо поставлене запитання голови суду» змусило його «визнати», що він нібито був учасником контрреволюційної організації. Його також завербував Зайченко, погрожуючи, що інакше І. Ф. Волкобой не зможе вступити до партії.

«Шкідницька» діяльність І. Ф. Волкобая у полягала в тому, що він «навмисно ігнорував зауваження своїх працівників, розкладав серед них дисципліну, штовхав на зловживання». Таким чином, робиться висновок, що підсудний «був переконаним членом цієї організації і діяв цілком свідомо» [52, с. 4].

Ще одним фігурантом справи був С. К. Чайка, колишній голова райвиконкому. Кореспондент використав цікаву характеристику цього «контрреволюціонера» – «довершений тип «партійної шляпи»» [53, с. 4], який нібито приховував шкідницьку діяльність інших підсудних.

С. К. Чайка визнав себе винним у тому, що «не довів до кінця боротьбу з шкідницькою практикою»: не протидіяв «шкідницьким» наказам вищого керівництва та не повідомляв про це в партійні органи. В цілому, його було охарактеризовано як «прекрасну ширму» для ворогів народу.

Черговий підсудний, Д. Л. Москаленко – старший агроном П'ятихатської МТС обвинувачувався в тому, що він «не вживав рішучих заходів» по боротьбі зі шкідництвом. Обвинувачуваний пояснював це тим, що він мав «мало досвіду в керуванні цілою МТС», і тому йому «не вистачало мужності активно боротися проти шкідництва».

Підсудний В. П. Левченко, що був керівником майстерень П'ятихатської МТС, також обвинувачувався у бездіяльності. Він нібито «зловмисно допустив випуск з ремонту комбайнів з явними дефектами», що відбувалося за вказівками підсудного Волкобая.

Примітним є те, що протягом висвітлення цієї справи в газеті не публікувалися листи від робітників та селян, а також не було заміток «із зали суду». Але ці листи були виявлені в кримінальній справі, і вони є досить типовими для таких справ. Зокрема, на зборах членів сільськогосподарської артілі «Друга п'ятирічка» Боголюбівської сільради було ухвалено рішення «вести нещадну боротьбу з ворогами народу троцькістсько-бухаринськими агентами фашизму» [1, арк. 86]. Робітники П'ятихатської філії Дніпрохарчторгу також висловили цілковите схвалення судового процесу та вимагали «знищити оскаженілу банду ... – розстріляти» [1, арк. 84].

Як ми вже зазначали, висвітлення показових судових процесів в пресі мало свою структуру та особливості, які визначалися та контролювалися партійними органами. З огляду на це, корисним буде розглянути свідчення обвинувачуваних за «П'ятихатською справою» в тому вигляді, у якому вони були зафіксовані у матеріалах кримінальної справи, і порівняти з їхніми показами на суді.

Науковцями, що займаються вивченням архівно-слідчих справ досліджуваного періоду, доведена теза про те, що вони є сфабриковані слідчими НКВС. Зокрема на це вказує Н. Романець, зазначаючи, що, наприклад, протоколи допитів, написані як «під копірку» [110, с. 57]. В них використовуються штампи та кліше, які не властиві людині у повсякденній мові. Це дозволяє зробити виновок, що текст, написаний нібито зі слів обвинуваченого, був або певним чином «доопрацьований» слідчим, або взагалі повністю сфабрикований ним.

Щодо протоколів допитів в П'ятихатській справі, то вони велися як оперуповноваженими НКВС, так і прокурором Грициневичем. Відмінності між цими протоколами полягають у тому, що у протоколах оперуповноважених матеріал викладався у формі «запитання – відповідь», у той час як у протоколах прокурора Грициневича свідчення підсудних викладалися у формі тексту без поділу на запитання та відповідь.

Для допитів оперуповноважених характерне однакове формулювання першого питання допиту: «Вам було пред'явлено звинувачення у тому, що ви є учасником контрреволюційної організації правих. Дайте покази по суті звинувачення». Як бачимо, слідчий не задає конкретні рамки для обвинувачуваного, що дає можливість розповідати якомога більше.

Відповідно до запитань, так само однаково починали свої покази і обвинувачувані зі слів: «Визнаю себе винним у тому, що до арешту я був активним учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації» [1, арк. 45]. Відразу зазначалася і мета діяльності – «насильницьке усунення керівництва ВКП (б) та реставрація капіталізму в СРСР» [1, арк. 45].

Так само шаблононо пояснювалися і мотиви участі в організації. Зокрема обвинувачуваний П. І. Жданов зазначав, що він розглядав «пережиті країною труднощі у 1932 р. як факт, викликаний неправильною політикою партії і радянського уряду». На підставі цього його нібито завербував Жуков, який також «постійно доводив, що політика ... неминуче призведе до повного розорення та зубожіння селян...» [1, арк. 46]. Подібні покази дає і Д. І. Зайченко, говорячи про те, що у нього були «сумніви з приводу політики партії на селі» [1, арк. 111].

У свідченнях обвинувачуваних привертають увагу і формулювання, якими вони описували свою діяльність. Так, вони завжди називали себе «учасниками контрреволюційної організації правих», які проводили «явно шкідницьку та контрреволюційну роботу», давали «явно контрреволюційні та шкідницькі установки». Ці типові формулювання зустрічаються в матеріалах кожного допиту і виглядають достатньо штучно та «трафаретно».

Н. Романець висловлює думку про те, що схожість змісту кримінальних справ доби Великого терору між собою викликана їхньою великою кількістю [110, с. 57]. Ця теза підтверджується і на прикладі даної справи, оскільки скоріш за все паралельно з нею «розслідувалася», тобто фабрикувалася справа керівників Павлоградського району і керівництва облЗУ. Варто зазначити, що один із обвинувачуваних Я. В. Сердюк у своїх свідченнях згадує учасників

Павлоградського процесу Бородавко, Пічугіна та Пінсона, що могло бути використане слідчими для того, щоб «викрити» «контрреволюційні зв'язки» між керівниками різних МТС, колгоспів, райкомів та райвиконкомів.

Важливо, що як у запитаннях слідчих, так і у свідченнях обвинувачуваних не використовується пропагандистська термінологія, яка на той момент була широко представлена у пресі. З цього можна зробити висновок, що необхідні пропагандистські формулювання та кліше «підбиралися» безпосередньо кореспондентами, редакторами газети та подавалися у потрібному вигляді.

Таким чином, ми бачимо, що ця справа є достатньо типовою для досліджуваного нами періоду як з точки зору її фальсифікації, так і висвітлення. По суті, у веденні справ, так само, як і у пропаганді, існувала своя універсальна «термінологія», яка застосовувалася до обвинувачуваних і дозволяла трактувати їхню «діяльність» у потрібному слідству руслі. Щодо змісту свідчень обвинувачених в матеріалах справи, то вони майже повністю тотожні їх показам на судовому процесі.

Третім процесом стала справа над «контрреволюційною, антирадянською троцькістською диверсійною організацією», що висвітлювалася в газеті «Зоря» з 21 по 24 листопада 1937 р. За цією справою також проходили районні керівники, але в галузі ветеринарії. Стверджувалося, що ця організація нібито «протягом кількох останніх років орудувала у ветеринарному управлінні облЗУ і мала свою агентуру в Запорізькому, Васильківському та інших районах області» [50; с. 4]. На лаві підсудних опинилися Піатровський, Пругло, Тюна, Кудаківцев, Прокопенко та Гальченко. При висвітленні цієї справи імена та посади обвинувачуваних в газеті не згадувалися.

Головним обвинуваченням, висунутим «контрреволюціонерам», було те, що група шляхом шкідництва у ветеринарній галузі мала за мету «викликати невдоволення колгоспників радянською владою» [50; с. 4]. Основними заходами для цього було неправильне лікування тварин, отруювання колодязів

з водою, встановлення неправильних діагнозів та зараження здорових тварин і навіть можливе зараження людей.

Першим допитувався підсудний Піатровський. Сутність його свідчень полягає в тому, що шкідницька діяльність здійснювалася через неправильне лікування тварин та введення їм шкідливих препаратів. Свідчення наступного підсудного, Пругла, є цікавими, оскільки він зізнався, що «колишній куркуль», і через це «як ніхто інший піде на те, щоб шкодити колгоспному ладові та радянській владі» [50; с. 4].

Підсудний Тюпа, що допитувався наступним, свідчив про те, що «контрреволюційна організація на випадок війни буде шкодити у тваринництві, отруювати колодязі, їжу, робити шкідливі щеплення» [51; с. 4]. За його словами, організація нібито фінансувалася з-за кордону, «з двох фашистських держав».

Допит підсудного Кудаковцева показує, що «шкідницька організація ... провадила роботу на всіх ділянках народного господарства». Законспіровані групи цієї організації нібито були і в сільському господарстві, і в транспорті, і в промисловості. З початком війни мали бути здійснені отруєння худоби, зараження її гостро-інфекційними хворобами та інші «диверсійні акти».

Згідно свідчень підсудного Прокопенка, головною метою контрреволюційної організації було «повалення радянської влади». Примітно, що підсудного окремо запитують про його соціальне походження, і виявляється, що його батько був куркулем, розкуркуленим у 1929 році.

Наприкінці стенограм зазначається, що «на ім'я суду весь час надходять» різноманітні резолюції, листи, телеграми, відгуки на судовий процес з вимогами «розстрілу всіх підсудних», «троцькістських бандитів, мерзенних наймитів фашизму». За відсутності окремих публікацій цих листів, це можна вважати своєрідною альтернативою їхнім повноцінним публікаціям.

Попри зазначені деталі висвітлення кожного показового судового процесу, ми загалом можемо виділити спільні риси, що характерні для кожного із них. Схема публікацій в основному повторювала те, як висвітлювалися

показові процеси у центральних партійних друкованих органах, зокрема в «Правді». Разом з тим варто зазначити, що так само типово, як «штампувалися» кримінальні справи, аналогічно шаблонно вони висвітлювалися і в пресі, з поправкою на окремі особливості справи.

Так, першою публікацією зазвичай було повідомлення Прокуратури УРСР або НКВС про викриття групи злочинців. У такій публікації наводилися імена обвинувачених, коротко характеризувалися їхні «злочини» та вказувалася дата слухання процесу у суді. Під час розгляду справи у судовій залі (або в місці, що виконувало її функції у випадку розгляду справи виїзною колегією) працював кореспондент газети, який готував детальні стенограми судових засідань, які публікувалися у наступних номерах.

Показовість та театральність висвітлення ходу судового засідання виявляється вже на початку стенограми. Кореспондент вказує, що імпровізована зала засідань у сільському клубі була переповнена делегатами від підприємств та колгоспів, які постійно прибували навіть із віддалених районів. Активно використовується емоційно забарвлена лексика для характеристики фігурантів справи та їхніх дій, наприклад «терористична банда», «підлі вороги народу», «зрадницькі, мерзенні дії». Стосовно ідеологічної термінології, то група підсудних найчастіше називається «правими відщепенцями», «троцькістсько-бухарінськими шпигунами», «контрреволюційною групою правих» [54; с. 2].

Після стенограми наводилися одна-дві статті, які зазвичай називалися «Із зали суду», «Хроніка» та ін., де висвітлювалися настрої присутніх на судовому засіданні та їхня реакція на ті чи інші події під час суду. В деяких випадках окремим блоком публікувалися так звані «листи з народу». Зазвичай ці листи адресувалися від декількох категорій: від селян, робітників та колективів колгоспів чи заводів. Ці листи повинні були показати наявність абсолютної згоди авторів листів з вироком суду та обурення діями «злочинців», а також містили обіцянки, наприклад, «бути пильними та допомагати в цьому НКВС»,

вимоги «нещадної кари – розстрілу троцькістських шпигунів, бандитів і диверсантів.

У наступному за випуском, в якому публікувався вирок, на першій сторінці газети оприлюднювалася стаття, що підводила підсумок судовому процесу. Зазвичай ці статті містили заклик «викрити ворогів до кінця», «ліквідувати наслідки шкідництва», «підвищити більшовицьку пильність».

Таким чином, можна зробити висновок, що висвітлення показових процесів було одним із типових елементів радянської пропаганди. Публікації про судові процеси були спрямовані на широкі маси населення з метою утвердження у їхній свідомості «ворожих» образів. Стенограми судових процесів були надзвичайно ефективним видом публікацій, оскільки дозволяли наочно показати «звірине обличчя» «ворогів народу», що нібито детально, відверто та спокійно описували свою злочинну діяльність.

Висновки до 3 розділу

Отже, можна стверджувати, що показові судові процеси стали важливим елементом радянської пропаганди у добу Великого терору. Показові процеси були однією зі звичних форм репресивної політики, беручи свій початок з перших років існування радянської влади. Вони мали свої характерні риси, що дозволяють виокремлювати їх зі звичної практики судочинства, яка притаманна демократичним країнам з незалежною судовою системою.

«Московські процеси», які мали загальносоюзне значення, задавали загальний тон пропагандистському курсу та визначали основні характеристики образу «ворога народу». Використовуючи різноманітні види публікацій, партійно-радянська влада прагнула продемонструвати всенародне схвалення та підтримку своїх дій, утверджуючи тим самим свій авторитет. Протягом трьох найгучніших судових процесів на сторінках газети «Правда» поступово формувався образ «ворога», який в подальшому тиражувався в періодичних виданнях союзних республік.

На противагу судовим процесам, що виносилися назагал всього СРСР, районні показові судові процеси мали за мету показати боротьбу з «ворогами» на місцевому рівні, переважно в економічній сфері. Це, в основному, судові процеси проти «шкідників» у різних галузях народного господарства. За допомогою цих процесів потрібно було показати близькість «ворогів» до звичайних людей з метою нагнітання атмосфери загальної підозри та ворожнечі у суспільстві.

ВИСНОВКИ

Виходячи із поставлених завдань нашої магістерської роботи, та опираючись на висвітлений нами матеріал, ми дійшли до наступних висновків.

Тема Великого терору 1937–1938 рр. є надзвичайно актуальною та широко висвітленою у сучасній українській та зарубіжній історіографії. Чимало дослідників звертаються до цієї проблематики, характеризуючи як загальні риси репресивної політики в зазначений період, так і окремі її аспекти. Ми можемо виділити наукові розвідки сучасних українських дослідників В. Васильєва, С. Кульчицького, Р. Подкура, Т. Рафальської, Н. Романець, В. Ченцова, які комплексно висвітлюють питання здійснення репресій в українському суспільстві.

Повсякденна складова доби Великого терору спочатку розроблялася зарубіжними дослідниками в межах «ревізійного підходу». Власне, звернення до історії повсякденності та соціальної історії сталінської доби і стали основою формування «ревізійного», що являв собою спробу перегляду домінуючої та той момент «тоталітарної» концепції. Саме «ревізійністи» почали активно використовувати як джерело матеріали радянської преси, хоча їхня методологія підлягає цілком заслуженій критиці.

На сучасному етапі розвитку історіографії питання взаємодії влади та суспільства в основному розроблені російськими істориками. Зокрема був здійснений аналіз основних напрямків та методів радянської пропаганди та показано її вплив на свідомість та психіку людей у повсякденному житті та міжособистісних стосунках. Заслугою російських істориків є видання колективної монографії «Соціальна мобілізація в сталінському суспільстві (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)», яка досліджує інституційні основи, форми та методи пропаганди як важливого засобу мобілізації суспільства.

Українські науковці також звертаються до теми висвітлення образу «ворога» в радянській пресі. В основному вони досліджують його формування

в контексті загальносоюзних пропагандистських кампаній, приділяючи увагу лінгвістичним особливостям його формування та функціонування.

Звертаються українські історики і до питання вивчення показових судових процесів, розглядаючи їх як одну із важливих складових репресивної політики радянської влади. Зокрема показові процеси повинні були залякувати суспільство, формувати атмосферу загальної підозри та ворожнечі.

Оскільки основними джерелами магістерської роботи виступають періодичні видання, то потрібно враховувати особливості їхнього використання в науковому дослідженні. Варто розуміти, що періодичні видання в СРСР були строго цензуровані та залежні від політичного курсу партії. На основі опрацьованих випусків газети «Правда» та газети «Зоря» ми змогли класифікувати матеріали, що публікувалися в них. Виокремлено наступні види публікацій: інформаційні, редакційні, аналітичні матеріали та листи читачів в редакцію. Така класифікація дала нам можливість виділяти цілі тієї чи іншої публікації, її головний зміст та відповідність загальному пропагандистському курсу.

Також нами були залучені неопубліковані архівні джерела – архівно-слідча справа Зайченка Д. І., Жданова П. І. та інших з фондів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України у Дніпропетровській області, яка дозволила порівняти інформацію, що публікувалася в газетах, та матеріали, які містилися в справі.

Образ «ворога народу» передусім формувався центральними друкованими органами партії. Першою ланкою пропагандистської системи була газета «Правда» – центральний друкований орган ВКП (б). Ця газета визначала головний пропагандистський курс партії, орієнтуючи місцеві друковані видання на відповідні пропагандистські тематики.

Протягом 1937–1938 рр. в загальносоюзній пресі проводилися неоголошені «кампанії» по викриттю «ворогів» у різних сферах життя. У 1937 році це були кампанії по пошуку політичних ворогів, що санкціонували партійні чистки. Наступною пропагандистською кампанією була боротьба зі

«шкідниками» в народному господарстві, а влітку в пресі стали переважати заклики боротися зі «шпигунами іноземних держав». Початок 1938 р. характеризується пошуком т. зв. «кар'єристів», що мало замаскувати «перегини» влади у репресивних акціях.

Для цього газета мала не лише специфічну інформаційну наповненість. Кожен елемент, заголовок, його розміщення і навіть розмір впливали на сприйняття читачем матеріалу та викликали потрібну, «правильну» реакцію. Характерною рисою публікацій, які висвітлювали діяльність «ворогів», була їхня висока емоційна насиченість. Редакція газети не соромилася використовувати такі лайливі слова, як «виродок», «гадина», «мерзотник», «падло», «скажені пси», «наволоч», «потвора» тощо.

Метою статей була також мобілізація населення на боротьбу з «ворогами», причому ця боротьба полягала не лише у виявленні та фізичному знищенні «контрреволюціонерів», але й у роботі на благо держави. Найяскравішим, на нашу думку, прикладом є випуск позики «зміцнення обороноздатності країни» після висвітлення судового процесу над «антирадянською троцькістською військовою організацією».

Завершальним етапом у формування образу «ворога народу» на загальносоюзному рівні став Третій Московський процес, в ході якого використовувався узагальнений образ «ворога», що включав в себе всі попередні поняття, а саме «шкідник», «диверсант», «вбивця», «шпигун», «агент», «зрадник», «терорист», «бандит».

За даними, отриманими методом контент-аналізу, встановлено, що загалом за досліджуваний період слово «ворог» на сторінках «Правди» використовувалося 11654 рази, а словосполучення «ворог народу» - 2119. У 1937 р. використання слів «ворог» та «ворог народу» відбувалося 6177 та 995 разів відповідно. Пов'язані з цими термінами слова «шкідник» та «шпигун» вживалися 1111 та 1567 разів відповідно. У 1938 р. частота використання слова «ворог» дещо зменшилася – до 5477 разів, але словосполучення «ворог народу» зустрічається частіше – 1124 рази. Динаміка використання даних слів та

словосполучень логічно пов'язана з актуальними подіями всередині держави та з пропагандистськими кампаніями, спрямованими на пошук «ворогів».

Образ «ворога народу» знаходив своє відображення і в регіональній пресі. Поряд із загальними рисами, що були притаманні центральному друкованому виданню, місцеві видання мали свої особливості, висвітлюючи цю тему. Місцева преса публікувала матеріали про події в області, окремих колгоспах та на виробництві. Поширеними були повідомлення про «ворожу» діяльність в економічній сфері, наприклад, підпали, аварії, службова недбалість. Окремо слід виділити повідомлення про «ворогів» в партійних організаціях та партосередках на виробництві.

Відкриті показові судові процеси виступали ще одним важливим механізмом радянської пропаганди у формуванні образу «ворога народу». Саме за допомогою них демонструвалася реальність «ворогів народу», висвітлювалися основні методи їхньої діяльності та застосовувалися публічні покарання, що мало засвідчити силу центральної влади. Також висвітлення показових процесів мало показати підтримку дій сталінської влади з боку населення.

Показові судові процеси відрізняються від усієї практики судочинства тим, що, по-перше, вину підсудних, в принципі, не потрібно було доводити, вони були вже наперед визнані винними. По-друге, фігуранти справи ставали основою для подальших ідеолого-пропагандистських кампаній, у деяких випадках їхні прізвища навіть ставали синонімами того чи іншого типу «ворога».

У добу Великого терору показові судові процеси отримали свій подальший розвиток, ставши методом чисток найвищого партійно-радянського керівництва. Разом з цим проводилися показові процеси і над районним керівництвом, які були спрямовані на «пошук винних» у економічних негараздах СРСР.

Процеси, що висвітлювалися у газеті «Правда» – Другий та Третій Московські процеси та закритий процес над «Антирадянською військовою

фашистською організацією», визначали трактування образу «ворога народу». Після справи «Паралельного троцькістського центру» у 1937 році Сталіним була висловлена ідея про «ворогів», що є членами партії, що дало підстави для проведення масових партійних чисток. Разом з тим, значна частина «свідчень» підсудних стосувалася різних проявів шкідництва у народному господарстві, що запустило кампанію по боротьбі з шкідництвом, санкціоновану, зокрема доповіддю Молотова.

Закритий процес над «Антирадянською військовою фашистською організацією» став приводом до початку трактування образу «ворога» як «шпигуна» та «диверсанта», який працював за вказівками іноземних розвідок. Після цього активізувалося висвітлення теми «ворожого капіталістичного оточення», на боротьбу з яким також потрібно було мобілізувати населення.

Апогеєм пропаганди в добу Великого терору став Процес антирадянського «право-троцькістського блоку», або Третій Московський процес. Під час цього процесу відбувся офіційний розгром «право-лівої опозиції», а образ «ворога народу» отримав своє цілісне оформлення та трактування.

Районні судові процеси також відігравали значну роль у формуванні та поширенні образу «ворога народу», а також робили внесок у його трактування. Процеси над місцевим керівництвом показували близькість «ворогів» до звичайних людей та обґрунтовували необхідність постійної «пильності».

В дніпропетровській газеті «Зоря» було висвітлено три показових процеси у таких галузях сільського господарства, як землеробство та тваринництво. Спільною рисою всіх судових справ є те, що фігурантів справ звинувачували у тому, що вони нібито прагнули викликати невдоволення колгоспників радянською владою, сприяти поваленню соціалізму в СРСР та як наслідок забезпечити реставрацію капіталізму.

Публікуючи стенограми допитів, у яких підсудні детально розповідали про свою «ворожу» діяльність, додаючи до всього коментарі від кореспондентів та редакції з відповідними емоційними формулюваннями, можна було

сформувати у читача потрібну реакцію на події. Порядок висвітлення судового процесу в цілому був типовим для такого виду публікацій, які показали свою ефективність у центральних періодичних виданнях.

Отже, ми бачимо, що образ «ворога народу» формувався у радянській пресі різними способами. Це було одне із центральних понять, що визначало всю ідеолого-пропагандистську стратегію партійно-радянської влади. Саме існування певних «ворогів» виправдовувало масові репресії та чистки як всередині партії, так і загалом у суспільстві. Розгалужена система друкованих видань дозволяла гнучко підлаштовувати необхідні елементи образу «ворога» під регіональні особливості, створюючи умови для пошуків «контрреволюціонерів» в усіх сферах життя радянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

Галузевий державний архів Служби безпеки України у м. Дніпро

Фонд кримінальних справ. Ф 6 (Р), оп. 2.

1. Спр. П-13224. Угол. дело № 21591 по обв. Жданова и др. по ст. 54-11 УК УСРР (в 2 т.), 1937 р., 316 арк.

II. Опубліковані джерела

2. Абрамов Ш. Ворожий виродок. *Зоря*. 1937. 17 грудня.
3. Барсукова О., Коновалов М., Г. Ткачов. Вітаємо славні органи НКВС. *Зоря*. 1937. 23 вересня.
4. Беспощадно громить и корчевать троцкистско-правых шпионов. *Правда*. 1937. 5 червня.
5. Волю народу здійснено! *Колгоспниця України*. 1937. 30 січня.
6. Вони шкодили нашому будівництву (З резолюції загальних зборів робітників, інженерно-технічних працівників та службовців тресту «Київволокно», Шовкобуду та азотхиммонтажу). *Вісті*. 1937. 2 лютого.
7. В Верховном суде СССР. *Правда*. 1937. 12 червня.
8. Ворожа вихватка. *Зоря*. 1938. 20 липня.
9. В Прокуратуре Союза ССР. *Правда*. 1937. 11 червня.
10. Гречаннікова, Лепетя, Окорокова, Тетякова. Запеклі вороги радянського народу (Резолюція мітингу хатніх господарок). *Зоря*. 1938. 9 березня.
11. Грозные волны народного гнева и ненависти. *Правда*. 1937. 27 січня.
12. До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів. *Зоря*. 1937. 20 вересня.
13. До процесу контрреволюційної шкідницької троцькістсько-бухарінської банди в П'ятихатському районі. *Зоря*. 21 листопада.
14. Жарков, Колесніков. Нікому не відняти наших завоювань. *Зоря*. 1938. 9 березня.

15. Жахливі злочини право-троцькістської банди. *Зоря*. 1938. 4 березня.
16. Железнодорожники просят правительство выпустить заём обороны СССР. *Правда*. 1937. 15 червня.
17. За шпионаж и измену родине – расстрел! *Правда*. 1937. 12 червня.
18. Знищити ворогів народу (Резолюція мітингу робітників, службовців і інженерно-технічних працівників Кільченської МТС Перещепинського району). *Зоря*. 1938. 9 березня.
19. Змемо з лица Землі всіх ворогів народу. *Комуніст*. 1937. 3 лютого.
20. Иванов Ж. та ін. До кінця викрити дружків ворогів народу. *Зоря*. 1937. 16 вересня.
21. Клятва трактористов и комбайнеров. Резолюция собрания трактористов, бригадиров тракторных отрядов и комбайнеров Белгородского района, Курской области. *Правда*. 1937. 27 січня.
22. Кризис иностранной буржуазной разведки. *Правда*. 1937. 11 червня.
23. Лакоценін І. А. Дружки і землячки ворога. *Зоря*. 1937. 24 липня.
24. Ларченко Г. Вороги та їх посібники у профспілках. *Зоря*. 1937. 26 липня
25. Міняйло І. Викрити всіх ворогів та їхніх спільників. *Зоря*. 1937. 23 вересня.
26. Миллионы трудящихся требуют уничтожения зловных врагов народа. *Правда*. 1937. 26 січня.
27. Наши задачи в борьбе с троцкистскими и иными вредителями, диверсантами и шпионами. Статья В. М. Молотова. *Правда*. 1937. 21 квітня.
28. Об ошибках парторганизаций при исключении коммунистов из партии, о формально-бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВКП(б) и о мерах по устранению этих недостатков. Постановление Пленума ЦК ВКП(б). *Правда*. 1938. 19 січня.
29. О народно-хозяйственном плане Союза ССР на 1937 г. Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза ССР. *Правда*. 1937. 30 березня.

30. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад т. Сталина на Пленуме ЦК ВКП (б) 3 марта 1937 г. *Правда*. 1937. 29 березня.
31. «О некоторых коварных приемах вербовочной работы иностранных разведок». Читатели «Правды» о статье тов. С. Уранова. *Правда*. 1937. 4 червня.
32. Перед процесом контрреволюційної шкідницької банди, яка орудувала у П'ятихатському районі. *Зоря*. 1937. 10 вересня.
33. Плахотнюк. Підлий акт ворога. *Зоря*. 1937. 20 липня.
34. Подлейшие из подлых. *Правда*. 1937. 24 січня.
35. «Право-троцькістський блок» убивців, шпигунів, зрадників. *Зоря*. 1938. 1 березня.
36. «Право-троцкисткий блок» шпионов, убийц, предателей. *Правда*. 1938. 28 лютого.
37. Приговор суда – голос народа. *Правда*. 1937. 30 січня.
38. Про деякі методи прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухарінської агентури. *Зоря*. 1937. 5 липня.
39. Про деякі методи прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухарінської агентури. *Зоря*. 1937. 6 липня.
40. Про деякі методи прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухарінської агентури. *Зоря*. 1937. 8 липня.
41. Про деякі методи прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухарінської агентури. *Зоря*. 1937. 11 липня.
42. Процесс антисоветского «право-троцкистского блока». Обвинительное заключение. *Правда*. 1938. 3 березня.
43. Процесс антисоветского «право-троцкистского блока». Утреннее заседание 5 марта. Допрос подсудимого Зеленского. *Правда*. 1938. 6 березня.
44. Процесс антисоветского троцкистского центра. Обвинительное заключение. *Правда*. 1937. 24 січня.

45. Процесс антисоветского троцкистского центра. Утреннее заседание 23 января. Допрос подсудимого Пятакова. *Правда*. 1937. 24 січня.
46. Процесс антисоветского троцкистского центра. Вечернее заседание 23 января. Продолжение допроса подсудимого Пятакова. *Правда*. 1937. 25 січня.
47. Процесс антисоветского троцкистского центра. Утреннее заседание 24 января. Допрос подсудимого Радека. *Правда*. 1937. 25 січня.
48. Процесс антисоветского троцкистского центра. Вечернее заседание 24 января. Допрос подсудимого Сокольникова. *Правда*. 1937. 26 січня.
49. Процесс антисоветского троцкистского центра. Вечернее заседание 24 января. Допрос подсудимого Серебрякова. *Правда*. 1937. 26 січня.
50. Процес контрреволюційної, антирадянської троцькістської диверсійної організації. *Зоря*. 1937. 21 листопада.
51. Процес контрреволюційної, антирадянської троцькістської диверсійної організації. *Зоря*. 1937. 22 листопада.
52. Процес контрреволюційної шкідницької троцькістсько-бухарінської банди в П'ятихатському районі. *Зоря*. 1937. 20 жовтня.
53. Процес контрреволюційної шкідницької троцькістсько-бухарінської банди в П'ятихатському районі. *Зоря*. 1937. 21 жовтня.
54. Процес Павлоградської контрреволюційної шкідницької організації правих зрадників. *Зоря*. 20 вересня.
55. Процес Павлоградської контрреволюційної шкідницької організації правих зрадників. *Зоря*. 21 вересня.
56. Розпізнавати ворога, як би він не маскувався. *Зоря*. 1937. 22 липня.
57. Розстріляти зрадників Батьківщини така одностайна вимога трудящих. *Комуніст*. 1937. 25 січня.
58. Розстріляти підле фашистське охвістя (з резолюції мітингу трудящих м. Синельникова). *Зоря*. 1938. 9 березня.
59. Розчавити троцькістську гадину – така одностайна вимога українського народу. *Комуніст*. 1937. 25 січня.

60. Серафімов А. Про дрянй. Маленький фейлетон. *Зоря*. 1937. 5 липня
61. Смерть изменникам родины! Из резолюции рабочих, инженерно-технических работников и служащих – Московского автозавода им. Сталина. *Правда*. 1937. 28 січня.
62. Смерть злодюгам! *Зоря*. 1938. 5 березня.
63. Смерть зрадникам! (З резолюції загальних зборів робітників та інженерно-технічних працівників чавуноливарного цеху заводу ім. К. Лібкнехта). *Зоря*. 1937. 9 березня.
64. Троцькістсько-бухарінським бандитам немає пощади! *Зоря*. 1938. 3 березня.
65. У Прокуратурі СРСР. *Комуніст*. 1937. 25 січня.
66. Уничтожить кровавых изменников родины, кровавых псов фашизма – таково требование трудящихся масс Советского Союза. *Правда*. 1937. 25 січня.
67. Уранов С. О некоторых коварных приемах вербовочной работы иностранных разведок. *Правда*. 1937. 4 травня.
68. Юхименко Р. На Петровці повільно ліквідують наслідки шкідництва. *Зоря*. 1938. 21 червня.

III. Література

69. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 540 с.
70. Арнаутов Н.Б. Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 - ноябрь 1938 г.): монография. Новосибирск, 2012. 252 с.
71. Арнаутов Н.Б. Система образов в агитационно-пропагандистских кампаниях консолидационного типа (1935–1937 гг.). *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.): Коллективная монография*. Новосибирск, 2013. С. 348– 366

72. Бажан О. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство*. 2014. №1. С. 183–199.
73. Бривко М. Радянська пропаганда 1937–1938 років про політичні репресії. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 179–189.
74. Бут О. М. Відкриті судові процеси 1937 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьми наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр.* Дніпро, 2010. С. 216–221.
75. Васильєв В. Ю. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1. С. 25–45.
76. Васильєв В.Ю. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.) *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. №1. С. 369–400.
77. Васильєв В.Ю. «Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.)*. 2010. №36. С. 73–87.
78. Васильєв В.Ю. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. №35. С. 116–137.
79. Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Вип.34. 2007. №34. С. 177–197.
80. Васильєв В.Ю., Подкур Р. Ю. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с
81. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.
82. Волкова Е. П. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг. *Медиаскоп*. 2013. вип. 4. URL: <http://www.mediascope.ru/node/1443>. (Дата звернення: 27.10.2019)

83. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 1 (32). С. 137–175.
84. Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага». Москва, 1994. 40 с.
85. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. 508 с.
86. Городенко Л. М. Поняття масова свідомість: принципи формування і демасифікації. *Українське журналістикознавство*. 2013. №. 14. С. 62–66.
87. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. Авторский сборник. Москва, 2004. 816 с.
88. Дроздовська О. М. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. №. 39. С. 121–138.
89. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство: підручник. Київ, 2002. 488 с.
90. Кедров Н. Г. Лапти сталинизма. Политическое сознание крестьянства Русского Севера в 1930-е годы. Москва, 2013, 280 с.
91. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009. 880 с.
92. Кропачев С. А. «Большой террор» и его жертвы в зеркале советской пропаганды 1937 – 1938 годов. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции*. Краснодар, 2010. С. 319–335.
93. Кузіна К. С. Образ наркомвунсправця за матеріалами радянських ЗМІ (1937-1938 рр.). *Великий терор 1937 – 1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава, 2018. С. 61–69.

94. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя «великого терору»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 66–76.
95. Линц Х. Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас*. 2018. №8. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html> (Дата звернення: 04.12.2019)
96. Маннінг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 т: Т 5*. Москва, 2004, С. 51–71
97. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ, 2013. 528 с.
98. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів, 2012. 464 с.
99. Неймарк Н. Геноциды Сталина. Москва, 2011. 176 с.
100. Ольшанский Д. В. Психология масс. Санкт-Петербург, 2002. 368 с.
101. Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы. *Вопросы истории*. 2001. №10. С. 45–46.
102. Павлова И.В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е годы. *Вопросы истории*. 1998. № 11–12. С. 49–66.
103. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. Новосибирск, 2001. 460 с.
104. Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (критика «ревизионистского» подхода). *Отечественная история*. 1998, №5. С. 107–121
105. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ, 2016. 126 с.

106. Подкур Р. Ю. Формування оперативного обліку "контрреволюційних елементів" у 1920-х – 1939 рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937 - 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя "Великого терору" в СРСР. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 березня 2012 р.* Київ, 2013. С. 29–42.
107. Попова О. Ю. В мастерской по созданию образа врага: из истории газетной журналистики Советской Украины (конец 20-х – 1930-е гг.). *Грані історії: збірник наук. праць.* 2013. С. 122–130.
108. Попова О. Ю. Механизмы создания образа врага в массовой периодической печати Донбасса в 1930е гг. *Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник.* 2010. №18. С. 159–168.
109. Рафальська Т. Л. «Великий» терор 1937–1938 років: від ідеології до реалізації. *Наукові записки. Історичні науки.* Кіровоград. 2008. №11. С. 106–110.
110. Романець Н. Р. «Винні у тому, що ... німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій.* Дніпро, 2017. С. 29–84.
111. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925 – 1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.
112. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Київ, 2015. 584 с.
113. Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.: кол. моногр. Новосибирск, 2013.
114. Тронько П. Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією». *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2011. 37. С. 3–17.
115. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2008. 336 с.
116. Хлевнюк О. В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 478 с.

117. Ченцов В., Архирейський Д. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 100–108.
118. Якимов К.А. Образ «врага народа» в комсомольській пропаганді 1937 года. *Социодинамика*. 2015. № 7. С.65–77.
119. Яковлєв А. До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 189–197.
120. Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press. 1956.